चोषधीरसैः । वसामेदोऽस्थिनिर्य्यासैर्न कार्य्यः पुष्टिमिच्छता ॥५१॥
गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे । दीपदाता भवेन्नित्यं य
इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वञ्च
गच्छति । ज्योतिषाञ्चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ५३ ॥
बलिकर्म्मसु वक्ष्यामि गुणान् कर्म्मफलोदयान् । देवयक्षोरगनृणां
भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५४ ॥ येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथि-
बालकाः । राक्षसानेव तान् विद्धि निर्व्वषट्कानमङ्गलान् ॥ ५५ ॥
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् । शिरसा प्रयतश्चापि
हरेद्वलिमतन्द्रितः ॥ ५६ ॥ गृह्णन्ति देवता नित्यमाशंसन्ति सदा
गृहान् । बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५७ ॥ इतो
दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । ते प्रीताः प्रीणयन्त्येन-
मायुषा यशसा धनैः ॥ ५८ ॥ बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुप-
हारयेत् । दधिदुग्धमयाः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥ ५९ ॥
कार्य्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् । सुरासवपुरस्कारा
लाजोल्लापिकभूषिताः ॥ ६० ॥ नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पल-
विमिश्रिताः । तिलान् गुडसुसम्पन्नान् भूतानामुपहारयेत् ॥६१॥
अग्रदाताऽग्रभोगी स्याद्बलवीर्य्यसमन्वितः । तस्मादग्रं प्रयच्छेत
देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२ ॥ ज्वलत्यहरहो वेश्म याश्चास्य गृह-
देवताः । ता पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥ ६३ ॥
इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः । सुवर्णाय मनुः प्राह
सुवर्णो नारदाय च ॥ ६४ ॥ नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्
महाद्युते । तमप्येतद्विदित्वेह सर्व्वमाचर पुत्रक ॥ ६५ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मकथने
सुवर्णमनुसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम्। फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च। बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। नहुषस्य च संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३ ॥ नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः। देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्म्मणा ॥ ४ ॥ तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन्। मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ५ ॥ मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः। प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन् दिव्याश्चैव महात्मनः ॥ ६ ॥ अग्निकार्य्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा। बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म्म च ॥ ७ ॥ सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्त्तत महात्मनः। जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ८ ॥ देवानभ्यर्चयच्चापि विधिवत् स सुरेश्वरः। सर्वानेव यथान्यायं यथापूर्वमरिन्दम ॥ ९ ॥ अथेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा अहङ्कारं समाविशत्। सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्य्यहीयन्त भूपते ॥ १० ॥ स ऋषीन् वाहयामास वरदानमदान्वितः। परिहीनक्रियश्चैव दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान्। अहङ्काराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्त्तत ॥ १२ ॥ अथ पर्य्यायशः सर्वान् वाहनायोपचक्रमे। पर्य्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥१३॥ अथागत्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदाम्वरः। अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्यदुर्म्मतेः। नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ १५ ॥

अगस्त्य उवाच। कथमेष मया शक्यः शप्तुं यस्य महामुने। वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६ ॥ यो मे दृष्टिपथं

गच्छेत् स मे वश्य भवेदिति । इत्यनेन वरं देवो याचितो गच्छता दिवम् ॥ १७ ॥ एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः । अन्येनाप्यृषिमुख्येन न दग्धो न च पातितः ॥ १८ ॥ अमृतञ्चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो । महात्मना तदर्थञ्च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९ ॥ प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकम् । द्विजेष्वधर्म्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २० ॥ तत्र यत् प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदताम्वर । भवांश्चापि यथा ब्रूयात्तत् कर्त्तास्मि न संशयः ॥ २१ ॥

भृगुरुवाच । पितामहनियोगेन भवन्तं सोऽहमागतः । प्रतिकर्त्तुं बलवति नहुषे दैवमोहिते ॥ २२ ॥ अद्य हि त्वां सुदुर्बुद्धिरथे योक्ष्यति देवराट् । अद्यैनमहमुद्वृत्तं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ २३ ॥ अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् । सञ्चाल्य पापकर्म्माणमैन्द्रात् स्थानात् सुदुर्म्मतिम् ॥२४॥ अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति । दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ॥ २५ ॥ व्युत्क्रान्तधर्म्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् । अहिर्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥ २६ ॥ तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् । धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते महामुने ॥ २७ ॥ नहुषं पापकर्म्माणमैश्वर्य्यबलमोहितम् । यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्त्तास्म्यहं मुने ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः । अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मकथने अगस्त्यभृगुसंवादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वै स विपन्नश्च कथं व पातितो भुवि। कथञ्चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः। सर्वा एव प्रवर्त्तन्ते या दिव्या याश्च मानुषीः ॥ २ ॥ तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि वै। बलिकर्म्म च यच्चान्यदुत्सवाश्च पृथग्विधाः ॥ ३ ॥ सर्वं तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः। देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ॥ ४ ॥ ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋध्यन्ते गृहमेधिनः। धूपप्रदानैर्द्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ५ ॥ यथा सिद्धस्य चान्नस्य द्विजायाग्रं प्रदीयते। बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ६ ॥ यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्म्मणि। तथा शतगुणा प्रीतिर्द्देवतानां प्रजायते ॥ ७ ॥ एवं धुपप्रदानञ्च दीपदानञ्च साधवः। प्रयच्छन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ८ ॥ स्नानेनाद्भिश्च यत् कर्म्म क्रियते वै विपश्चिता। नमस्कारप्रयुक्तेन प्रीयन्ति देवताः ॥ ९ ॥ पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः। गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्च्चिताः ॥ १० ॥ इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः। सुरेन्द्रत्वं महत् प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ११ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते। सर्व्वमेतदवज्ञाय कृतवाननिदमीदृशम् ॥ १२ ॥ ततः स परिहीनोऽभूत् सुरेन्द्रो बलिकर्म्मतः। धूपदीपोदकविधिं यथावन्न चकार ह ॥ १३ ॥ ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्य्यवध्यत। अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ॥ १४ ॥ द्रुतं सरस्वतीकूलात् स्मयन्निव महाबलः। ततो भृगुर्म्महातेजा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ॥ १५ ॥ निमीलयस्व नयने जटा यावद्विशामि ते। स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः प्राविशदच्युतः ॥ १६ ॥ भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य च। ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ॥ १७ ॥

ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशाम्पते। योजयस्वेति मां
क्षिप्रं कञ्च देशं वहामि ते ॥ १८ ॥ यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां
नयिष्यामि सुराधिप । इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं
मुनिं ॥ १९ ॥ भृगुस्तस्य जटान्तःस्थो बभूव हृषितो भृशम् ।
न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ॥ २० ॥ वरदान-
प्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः । न चुकोप तदाऽगस्त्यो युक्तोऽपि
नहुषेण वै ॥ २१ ॥ तन्तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ।
नचुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ॥ २२ ॥ अगस्त्यस्य
तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः । तस्मिञ्छिरस्यभिहते स जटा-
न्तर्गतो भृगुः ॥ २३ ॥ शशाप बलवत् क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ।
यस्मात् पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ॥ २४ ॥ तस्मा-
दाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्म्मते । इत्युक्तः स तदा तेन
सर्पो भूत्वा पपात ह ॥ २५ ॥ अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले
भरतर्षभ । भृगुं हि यदि सोऽद्रक्ष्यन्नहुषः पृथिवीपते ॥ २६ ॥
न च शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा । स तु तैस्तैः प्रदानैश्च
तपोभिर्नियमैस्तथा ॥ २७ ॥ पतितोऽपि महाराज भूतले
स्मृतिमानभूत् । प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥२८॥
ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् । शापान्तार्थं महा-
राज स च प्रादात् कृपान्वितः ॥ २९ ॥

भृगुरुवाच । राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्वहः ।
स त्वां मोचयिता शापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३० ॥ अगस्त्योऽपि
महातेजा कृत्वा कार्य्यं शतक्रतोः । स्वमाश्रमपदं प्रायात् पूज्य-
मानो द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्मा च्छापात्
समुद्धृतः । जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ३२ ॥ स
तदा पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः । जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे
स न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पिता-

महः । वरदानात्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ॥ ३४ ॥ स
चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रंशितो भूतलङ्गतः । न च शक्यं विना राज्ञा
सुरा वर्त्तयितुं क्वचित् ॥ ३५ ॥ तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्ये-
ऽभिषिच्यताम् । एवं सम्भाषमाणान्तु देवाः पार्थ पितामहम् ॥३६॥
एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्तं नराधिप । सोऽभिषिक्तो भग-
वता देवराज्ये च वासवः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणा राजशार्दूल यथा
पूर्वं व्यरोचत । एवमेतत् पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ॥ ३८ ॥
स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्म्मभिः पुनः । तस्माद्दीपाः प्रदा-
तव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ॥ ३९ ॥ दिव्यञ्चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य
दीपस्य दायकः । पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥ ४० ॥
यावदक्षिनिमेषाणि ज्वलन्ते तावतीः समाः । रूपवान् बलवांश्-
चापि नरो भवति दीपदः ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मकथने
नहुषोपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति पुरुष-
र्षभ । नृशंसकारिणो मूढ़ाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चाण्डालस्य च संवादं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥ २ ॥

राजन्य उवाच । वृद्धरूपोऽसि चाण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ३ ॥ साधुभिर्गर्हितं
कर्म्म चाण्डालस्य विधीयते । कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे
निषिञ्चसि ॥ ४ ॥

चाण्डाल उवाच । ब्राह्मणस्य गवां राजन् ह्रियतीनां रजः
पुरा । सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं येऽपिबन् द्विजाः ॥ ५ ॥

दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् । सह तैर्याज्ञकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ६ ॥ येऽपि तत्रापिबन् क्षीरं घृतं दधि च मानवाः । ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७ ॥ जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान् विधुन्वतीः । पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दम्पती ॥ ८ ॥ अहं तत्रावसं राजन् ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्ष्यमासीन्नराधिप ॥ ९ ॥ चाण्डालोऽहं ततो राजन् भुक्त्वा तदभवं नृप । ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १० ॥ तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किञ्चन । ब्रह्मस्वं रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ॥ ११ ॥ तस्मात् सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता । विक्रयन्त्विह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ १२ ॥ ये चैवं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः । ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥ १३ ॥ सोमन्तु रजसा ध्वस्तं विक्रीणन् विधिपूर्वकम् । श्रोत्रियो वार्द्धुषी भूत्वा न चिरं न विनश्यति ॥ १४ ॥ नरकं त्रिंशतं प्राप्य स विष्ठामुपजीवति । श्वचर्य्यामभिमानञ्च सखिदारे च विप्लवम् ॥ १५ ॥ तुलया धारयन् धर्ममभिमान्यतिरिच्यते । श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ॥ १६ ॥ अभिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् । अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ॥ १७ ॥ अन्यस्मिन् जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः । अभवन्तत्र जानानो ह्येतान् दोषान् मदात्तदा ॥ १८ ॥ संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसमभक्षयम् । सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ॥ १९ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तः पश्य कालस्य पर्य्ययम् । आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्द्दितम् ॥ २० ॥ धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् । स्वाध्यायैस्तु महत् पापं तरन्ति गृहमेधिनः ॥ २१ ॥ दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः । तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ॥ २२ ॥

सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत। अहं हि पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ॥ २३ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत। जातिस्मरत्वञ्च मम केनचित् पूर्वकर्मणा ॥ २४ ॥ शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप। त्वमिमं सम्प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते। चाण्डालत्वात् कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ २५ ॥

राजन्य उवाच। चाण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि। ब्राह्मणार्थे त्यजन् प्राणान् गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम्। हुत्वा प्राणान् प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थे परन्तप। हुत्वा रणमुखे प्राणान् गतिमिष्टामवाप ह ॥ २८ ॥ तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ। यदिच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि राजन्य-चाण्डालसंवादे एकाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एकलोकाः सुकृतिनः सर्वे त्वाहो पितामह। उत तत्रापि भिन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः। पुण्यान् पुण्यकृतो यान्ति पापान् पापकृतो जनाः ॥२॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः। महावने हस्तिशिशुं परिद्यूनममातृकम् ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः। स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥ ५ ॥ तं प्रभिन्नं महानागं प्रस्रुतं पर्वतो-

पमम् । धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६ ॥ ह्रिय-
माणन्तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः । अभ्यभाषत राजानं धृत-
राष्ट्रं महातपाः ॥ ७ ॥ मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्त्रमेनं दुःखात्
पुष्टं धृतराष्ट्राकृतज्ञ । मैत्रं सतां साप्तपदं वदन्ति मित्रद्रोहो नैव
राजन् स्पृशेत् त्वाम् ॥ ८ ॥ इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालं ममा-
श्रमे । विनीतमाचार्य्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९ ॥ शिष्टं
दान्तं कृतज्ञञ्च प्रियञ्च सततं मम । न मे विक्रोशतो राजन् हन्तु-
मर्हसि कुञ्जरम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गवां सहस्रं भवते ददामि दासीशतं
निष्कशतानि पञ्च । अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह
गजेन कृत्यम् ॥ ११ ॥

गौतम उवाच । तवैव गावो हि भवन्तु राजन् दास्यः
सनिष्का विविधञ्च रत्नम् । अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं
ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राज-
न्यानां नागकुलानि विप्र । स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्म्मो नाग-
श्रेष्ठं गौतमास्मान्निवर्त्त ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्म्मा यत्र प्रेतः शोचति
पापकर्म्मा । वैवस्वतस्य सदने महात्मंस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यात-
यिष्ये ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये निष्क्रिया नास्तिकाश्रद्दधानाः पापा-
त्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः । यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति परं
गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नोच्यते
यत्र सत्यम् । यत्राबला बलिनं यातयन्ति तत्र त्वाहं हस्तिनं
यातयिष्ये ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ज्येष्ठं स्वसारं पितरं मातरञ्च यथाश्रवं मद्मत्ताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७ ॥

गौतम उवाच । मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभागा भोगिजनप्रवेश्या । गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः । शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९ ॥

गौतम उवाच । मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किन्नरीगीतजुष्टम् । सुदर्शना यत्र जम्बुर्विशाला तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः । येऽधीयन्ते सेतिहासं पुराणं मध्वाहुत्या जुह्वति वै द्विजेभ्यः ॥ २१ ॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र । यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ २२ ॥

गौतम उवाच । सुपुष्पितं किन्नरराजजुष्टं प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य । गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च शश्वत् तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये नृत्यगीतकुशला जनाः सदा ह्ययाचमानाः सहिताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४ ॥

गौतम उवाच । यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या देवैः सार्द्धं मोदमाना नरेन्द्र । यत्राग्नियोनाश्च वसन्ति लोका अब्योनयः पर्वतयोनयश्च ॥ २५ ॥ यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामान् यत्र स्त्रियः

कामचारा भवन्ति। यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनराणां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा श्रमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति। न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमञ्च भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७ ॥ निराशिषो निर्म्ममा वीतरागा लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः। तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८ ॥

गौतम उवाच। ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः। सोमस्य राज्ञः सदने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा न चाप्यर्थांश्चाददते परेभ्यः। येषामदेयमर्हते नास्ति किञ्चित् सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥ ३० ॥ ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान् शक्तीभूताः सततं पुण्यशीलाः। तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१ ॥

गौतम उवाच। तथापरे भान्ति लोकाः सनातना विरजसो वितमस्का विशोकाः। आदित्यदेवस्य पदे महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसन्धाः। आचार्य्याणामप्रतिकूलभाषिणो नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३ ॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे विशुद्धानां भाविती वाग्यतानाम्। सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४ ॥

गौतम उवाच। ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः। वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५ ॥

त्वामभिवीक्षमाणः । पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते श्रेयो ममाध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥ ५८ ॥

गौतम उवाच । शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं ध्यायामि पूजाञ्च सदा प्रयुञ्जे । ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व त्वया दत्तं प्रतियच्छामि नागम् ॥ ५९ ॥

शतक्रतुरुवाच । येषां वेदा निहिता वै गुहायां मनीषिणां सत्यवतां महात्मनाम् । तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि बुद्धस्तस्मात् प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ६० ॥ हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना । त्वं हि प्राप्तुं शुभान् लोकानह्नाय च चिराय च ॥६१॥ स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना । दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ६२ ॥ इदं यः शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा जितेन्द्रियः । स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ॥६३॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि हस्तिकूटे द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥१०२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसितम् । स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ १ ॥ पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसो बलात् । तपसो यत् परं तेऽद्य तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोको युधिष्ठिर । मतं ममात्र कौन्तेय तपो नानशनात् परम् ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । भगीरथस्य सम्वादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४ ॥ अतीत्य सुरलोकञ्च गवां लोकञ्च भारत । ऋषिलोकञ्च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतम् ॥ ५ ॥ तन्तु दृष्ट्वा वचः प्राह ब्रह्मा राजन् भगीरथम् । कथं भगीरथागास्त्वमिमं

लोकं दुरासदम् ॥ ६ ॥ न हि देवा न गन्धर्व्वा न मनुष्या भगीरथ। आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ७ ॥

भगीरथ उवाच। निष्काणां वै ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः शतं सहस्राणि सदैव दानम्। ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि नैवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८ ॥ दशैकरात्रान् दशपञ्चरात्रानेक दशैकादशकान् क्रतूंश्च। ज्योतिष्टोमानाञ्च शतं यदिष्टं फलेन तेनापि न चागतोऽहम् ॥ ९ ॥ यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम्। अदाञ्च तत्राश्वतरीसहस्रं नारीपुरं न च तेनाहमागाम् ॥ १० ॥ दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशतिम्। पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां शतसहस्रशः ॥ ११ ॥ सुवर्णचन्द्रोत्तमधारिणीनां कन्योत्तमानामददं सहस्रम्। षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ १२ ॥ दशार्बुदान्यददं गोसवेज्याखेकैकशो दशगा लोकनाथ। समानवत्साः पयसा समन्विताः सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ १३ ॥ आप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन् दशाददम्। गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां शतानि च ॥ १४ ॥ दोग्ध्रीणां वै गवाञ्चापि प्रयुतानि दशैव ह। प्रादां दशगुणं ब्रह्मन् तेनाहमुपागतः ॥ १५ ॥ वाजिनां वाह्लिजातानामयुतान्यददं दश। कर्काणां हेममालीनां न च तेनाहमागतः ॥ १६ ॥ कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन् दशान्वहम्। एकैकस्मिन् क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७ ॥ वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह। प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन् कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८ ॥ ईषादन्तान्महाकायान् काञ्चनस्रग्विभूषितान्। पद्मिनो वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ॥१९॥ अलङ्कृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः। रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ॥ २० ॥ सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलङ्कृतैः। दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥ वाज-

मेधेषु दशसु प्रादां तान्यपि चाप्यहम्। शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्यया विक्रमेण च ॥ २२ ॥ सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम्। विजित्य भूपतीन् सर्वानर्थैरिष्ट्वा पितामह ॥ २३ ॥ अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः। स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ॥ २४ ॥ दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागाञ्च तत् कृते। वाजिनाञ्च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ॥ २५ ॥ वरं ग्रामशतञ्चाहमेकैकस्य त्रिधाददम्। तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ॥ २६ ॥ दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम्। मूर्द्ध्ना धारां महादेवः शिरसा यामधारयत्। न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २७ ॥ शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवान् सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्तत्। त्रयोदश द्वादशाहैश्च देव सपौण्डरीकाश्च न तेषां फलेन ॥ २८ ॥ अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहं शुक्लर्षभाणामददं द्विजेभ्यः। एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः पत्नीश्चैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २९ ॥ हिरण्यरत्ननिचयानददं रत्नपर्वतान्। धनधान्यैः समृद्धांश्च ग्रामाञ्छतसहस्रशः ॥ ३० ॥ शतं शतानां गृष्टीनामददञ्चाप्यतन्द्रितः। इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३१ ॥ एकादशाहैरयजं सदक्षिणैर्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव। आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मंस्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३२ ॥ निष्कैककण्ठमददं योजनायतं तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम्। वनं चूतानां रत्नविभूषितानां न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३ ॥ तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्यमक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान्। शतं गवामष्टशतानि चैव दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४ ॥ पयस्विनीनामथ रोहिणीनां तथैवान्याननडुहो लोकनाथ। प्रादान्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३५ ॥ त्रिंशदग्नीनहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यशः। अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः

॥ ३६ ॥ इयभिर्विंप्रजिङ्क्रिय शतैरष्टादशोत्तरैः। न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागमम् ॥ ३७ ॥ सरय्वां बाहुदायाञ्च गङ्गाया-मथ नैमिषे। गवां शतानामयुतमददं च न तेन वै ॥ ३८ ॥ इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत्। जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह तत् साधयामासमहं वरेण्य ॥ ३९ ॥ ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन् कर्म्मणि साधिते। सहस्रमृषय-श्चासन् ये वै तत्र समागताः ॥ ४० ॥ उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्म-लोकमिति प्रभो। प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो। इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ४१ ॥ कामं यथा-वद्विहितं विधात्रा पृष्टेन वाच्यन्तु मया यथावत्। तपो हि नान्यच्चानशनान्मतं मे नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्तवन्तं ब्रह्मा तु स राजानं भगीरथम्। पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ ४३ ॥ तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान् पूजय नित्यदा। विप्राणां वचनात् सर्वं परत्रेह च सिध्यति ॥ ४४ ॥ वासोभिरन्नैर्गोभिश्च शुभैर्नैवेशिकैरपि। शुभैः सुरगणैश्चापि तोष्या एव द्विजास्तथा। एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर ॥ ४५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि तपःकथने ब्रह्मभगीरथसंवादे त्र्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्य्यश्च जायते। कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १ ॥ आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वापि मानवः। केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ २ ॥ तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधैः। कर्म्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि। अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४ ॥ येन वा लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम्। यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते ॥ ५ ॥ आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते श्रियम्। आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६ ॥ दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्। यस्मात्त्रसन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ७ ॥ तस्मात् कुर्य्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः। अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ८ ॥ आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः। साधूनाञ्च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९ ॥ अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम्। भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ १० ॥ ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः। अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ११ ॥ विशीला भिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः। अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः। श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३ ॥ अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः। अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४ ॥ लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १५ ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत्। उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥ एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः। नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥ १७ ॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्। ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८ ॥ तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः। ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् ॥ १९ ॥ सर्वांस्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत्। परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित्

॥ २० ॥ नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते। यादृशं पुरुष-स्येह परदारोपसेवनम् ॥ २१ ॥ यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिताः। तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्य्युपासते ॥ २२ ॥ प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम्। पूर्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम् ॥ २३ ॥ पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन। नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते ॥ २४ ॥ नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह। पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ॥ २५ ॥ वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्ब्बलाय च। प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन् ॥ २६॥ चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान्। मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा ॥ २७ ॥ चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च। उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न्न धारयेत् ॥ २८ ॥ ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत्। अमावस्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वशः ॥ २९ ॥ अष्टम्यां सर्व्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत्। वृथामांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च। आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत् ॥ ३० ॥ नारुन्तुदः स्यान्न नृशंस-वादी न हीनतः परमभ्याददीत। ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ३१ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्प-तन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नामर्म्मसु निष्प-तन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ३२ ॥ रोहते सायकै-र्विद्धं वनं परशुना हतम्। वाचा दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ३३ ॥ कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः। वाक्शल्यस्तु न निर्हर्त्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ३४ ॥ हीना-ङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् विगर्हितान्। रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ३५ ॥ नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्। द्वेषस्तम्भाभिमानञ्च तैक्ष्ण्यञ्च परिवर्ज्जयेत् ॥ ३६ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत्। अन्यत्र पुत्रा-
च्छिष्याच्च शिष्टार्थं ताड़नं स्मृतम् ॥ ३७ ॥ न ब्राह्मणान् परि-
वदेत् नक्षत्राणि न निर्द्दिशेत्। तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथा-
स्यायुर्न रिष्यते ॥ ३८ ॥ कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः।
पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् स्वाध्यायी भोजने तथा ॥ ३९ ॥ त्रीणि
देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्। अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च
वाचा प्रशस्यते ॥ ४० ॥ संयावं कृशरं मांसं शष्कुलीम्पायसन्तथा।
आत्मार्थं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥ नित्यमग्निं परि-
चरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा। वाग्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समा-
चरेत् ॥ ४२ ॥ न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत्।
मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ॥ ४३॥ आचार्य्यमथ वाप्यन्यं
तथायुर्विन्दते महत्। वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्ज्जनीयानि नित्यशः
॥ ४४ ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्ज्जयेत्। उदङ्मुखश्च
सततं शौचं कुर्य्यात् समाहितः ॥ ४५ ॥ अकृत्वा देवपूजाञ्च ना-
चरेद्दन्तधावनम्। अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन ॥४६॥
अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम्। अवलोक्यो न
चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ॥ ४७ ॥ न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छे-
द्गर्भिणीं वा कदाचन। उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा
न च ॥ ४८ ॥ प्राक्शिरास्तु शयेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः। न
भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च ॥ ४९ ॥ नान्तर्द्धाने न संयुक्ते
न च तिर्य्यक्कदाचन। न चापि गच्छेत् कार्य्येण समयाद्वापि
नास्तिकैः ॥ ५० ॥ आसनन्तु पदाकृष्य न प्रसज्येत्तथा नरः। न
नग्नः कर्हिचित् स्नायात् न निशायां कदाचन ॥ ५१ ॥ स्नात्वा च
नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः। न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा
वासो न निर्द्धुनेत् ॥ ५२ ॥ न चैवार्द्राणि वासांसि नित्यं सेवेत
मानवः। स्रजश्च नावकृष्येत न बहिर्द्धारयतीव च ॥ ५३ ॥ उद-

क्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन। नोत्सृजेत पुरीषञ्च चेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ॥ ५४ ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्य्यात् कदाचन। अन्नं बुभुचमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः ॥ ५५ ॥ भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्विः पुनः परिमार्ज्जयेत्। प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥ ५६ ॥ प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत्। आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥५७॥ धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः। अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान् प्राणानुपस्पृशेत् ॥ ५८ ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितले तथा। नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः ॥ ५९ ॥ अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्ज्जयेत्। शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत् ॥ ६० ॥ निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन। मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्य्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ६१ ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्। आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ ६२ ॥ त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन। अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न हीयते ॥ ६३ ॥ त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीचेत कदाचन। सूर्य्याचन्द्रमसौ चैवं नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ६४ ॥ ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ ६५ ॥ अभिवादयीत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम्। कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ६६ ॥ न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्ज्जयेत्। नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ६७ ॥ स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत्। उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ६८ ॥ केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्। न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः ॥ ६९ ॥ न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते। शिरः स्नातश्च तैलेश्च नाङ्गं किञ्चि-

द्यपि स्पृशेत् ॥ ७० ॥ तिलभृष्टं न चाश्नीयात्तथास्यायुर्न रिष्यते। नाध्यापयीत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ॥ ७१ ॥ वाते च पूतिगन्धे च मनसापि न चिन्तयेत्। अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ॥ ७२ ॥ आयुरस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्याददे तथा। य उच्छिष्टः प्रद्रवति स्वाध्यायञ्चाधिगच्छति ॥ ७३ ॥ यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः। तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ॥ ७४ ॥ तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन। प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजान् ॥ ७५ ॥ ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः। उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः ॥ ७६ ॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीन् कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७७ ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा ॥ ७८ ॥ क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा। ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च ॥७९॥ तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन ॥ ८० ॥ अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर। सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह ॥ ८१ ॥ गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः। दूरादावसथान् मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ॥ ८२ ॥ उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्य्यं हितैषिणा। रक्तमाल्यं न धार्य्यं स्यात् शुक्लं धार्य्यन्तु पण्डितैः ॥ ८३ ॥ वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो। रक्तं शिरसि धार्य्यन्तु तथा वानेयमित्यपि ॥ ८४ ॥ काञ्चनीयापि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते ॥ ८५ ॥ विपर्य्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यधृतं धार्य्यं न चापदशमेव च ॥ ८६ ॥ अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम। अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि ॥८७॥

प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च। पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥ उपवासञ्च कुर्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः। पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८९ ॥ समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्यं जनेश्वर। आलीढ़या परिक्षतं भक्षयीत कदाचन ॥ ९० ॥ तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च। न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च ॥ ९१ ॥ प्रतिषिद्धान्न धर्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः। पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणशाकं तथैव च ॥ ९२ ॥ उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः। आजं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्जयेत् ॥ ९३ ॥ वर्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत्। न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ॥ ९४ ॥ दधिशक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत्। सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ९५ ॥ बालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ॥ ९६ ॥ भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत्। तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः ॥ ९७ ॥ पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपंक्त्यान्तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ॥ ९८ ॥ विषं हलाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने। पानीयं पायसं शक्तून् दधिसर्पिर्म्मधून्यपि ॥ ९९ ॥ निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्। भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ॥ १०० ॥ दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्तव्यञ्च भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिस्राव्यं तथोदकम् ॥ १०१ ॥ अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं मूर्द्धि समाघ्राय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥ १०२ ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः। अद्भिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ॥ १०३ ॥ स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ॥ १०४ ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहो-

च्यति। अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ॥ १०५ ॥ तेन
पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूया-
न्नाप्रियञ्च कदाचन ॥ १०६ ॥ न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण
भवार्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत् ॥ १०७ ॥
संसर्गं न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा मैथुनं गच्छेन्न
कन्यां न च बन्धकीम् ॥ १०८ ॥ न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायु-
र्विन्दते महत्। स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्य्ये समुपकल्पिते ॥१०९॥
त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः। इन्द्रियाणि सकृत्
स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ॥ ११० ॥ कुर्वीत पित्र्यं दैवञ्च वेद-
दृष्टेन कर्म्मणा। ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ॥१११॥
पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा। सर्वशौचेषु ब्राह्मेण
तीर्थेन समुपस्पृशेत् ॥ ११२ ॥ निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृष्ट्वापो
हि शुचिर्भवेत्। वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि
॥ ११३ ॥ गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च। गृहे पारा-
वता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ॥ ११४ ॥ गृहेष्वेते न पापाय
तथा वै तैलपायिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरा-
स्तथा ॥ ११५ ॥ निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अम-
ङ्गल्यानि चैतानि तथोत्क्रोशा महात्मनाम् ॥ ११६ ॥ महात्मनो-
ऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः
पत्नीं सखीं तथा ॥ ११७ ॥ वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च
युधिष्ठिर। बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च ॥ ११८ ॥
सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च
निर्मितं यन्निवेशनम् ॥ ११९ ॥ तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी
मनुजेश्वर। सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् विद्यां न च समाचरेत् ॥१२०॥
न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत्। नक्तं न कुर्य्यात्
पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ॥ १२१ ॥ पानीयस्य क्रिया नक्तं

न कार्य्या भूतिमिच्छता। वर्ज्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ॥ १२२ ॥ शेषाणि चावदातानि पानीयञ्चापि भोजने। सौहित्यं न च कर्त्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ॥ १२३ ॥ द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत्। महाकुले प्रसूताञ्च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ॥ १२४ ॥ वयस्थाञ्च महाप्राज्ञः कन्यामावोढुमर्हति। अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः ॥ १२५ ॥ पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत। कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ॥ १२६ ॥ पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत। शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ॥ १२७ ॥ नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः। न प्रोष्ठपदयोः कार्य्यं तथाग्नेये च भारत ॥ १२८ ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्ज्जयेत्। ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि भारत ॥ १२९ ॥ प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत् सुसमाहितः। उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १३० ॥ परिवादं न च ब्रूयात् परेषामात्मनस्तथा। परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥१३१॥ वर्ज्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम। समार्षां व्यङ्गिताञ्चैव मातुः सकुलजां तथा ॥ १३२ ॥ वृद्धां प्रव्रजिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम्। अयोनिञ्च वियोनिञ्च न च गच्छेद्विचक्षणः ॥ १३३॥ पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि। अपस्मारिकुले जातां निहीनाञ्चैव वर्ज्जयेत् ॥ १३४ ॥ श्वित्रिणाञ्च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर। लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ॥१३५॥ मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान् वोढुमर्हसि। महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ॥ १३६ ॥ अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता। अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ॥ १३७ ॥ वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत्। न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः ॥ १३८ ॥ अनायुष्या

भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाभ्युदितशायिता ॥ १३९ ॥ प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै । पारदार्य्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ॥ १४० ॥ यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत । सन्ध्यायां न च भुञ्जीत न स्नायेन्न पठेत्तथा ॥ १४१ ॥ प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ॥१४२॥ देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् । अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः ॥ १४३ ॥ अनर्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ॥ १४४॥ अनागतायां सन्ध्यायामागत्य च गृहे वसेत् । मातुः पितुर्गुरूणाञ्च कार्य्यमेवानुशासनम् ॥ १४५ ॥ हितं वाप्यहितं वापि न विचार्य्यं कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्य्यो नराधिप ॥ १४६ ॥ हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु चैव ह । यत्नवान् भव राजेन्द्र यत्नवान् सुखमेधते ॥ १४७ ॥ अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च । प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥ १४८ ॥ युक्तिशास्त्रञ्च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रञ्च भारत । गान्धर्वशास्त्रञ्च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४९ ॥ पुराणमितिहासश्च तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ॥ १५० ॥ पत्नी रजस्वला या च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् । स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥ पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् । एतेन विधिना पत्नीमुपागच्छेत पण्डितः ॥ १५२ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्वशः । यष्टव्यञ्च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १५३ ॥ अत ऊर्द्ध्वमरण्यञ्च सेवितव्यं नराधिप । एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्त्तितः ॥ १५४ ॥ शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्य्यो युधिष्ठिर । आचारो भूतिजनन आचारः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १५५ ॥ आचारा-

दर्द्धते चायुराचारो हन्त्यलक्षणम्। आगमानां हि सर्व्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १५६ ॥ आचारप्रभवो धर्म धर्म्मादायुर्विवर्द्धते। एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत्। अनुकम्प्य सर्व्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १५७ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि आयुष्याख्याने चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्त्तेत भरतर्षभ। कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्त्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। ज्येष्ठवत्तात वर्त्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान्। गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ २ ॥ न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्त्तितुम्। गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ ३ ॥ अन्धः स्यादन्धवेलायां जड़ः स्यादपि वा बुधः। परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः। श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥ ५ ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः। हन्ति सर्व्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्र च जायते ॥ ६ ॥ अथ यो विनिकुर्व्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः। अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ७ ॥ निकृती हि नरो लोकान् पापान् गच्छत्यसंशयम्। विदुलस्येव तत् पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥ ८ ॥ सर्व्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः। अकीर्त्तिं जनयत्येव कीर्त्तिमन्तर्द्धधाति च ॥ ९ ॥ सर्व्वे चापि विकर्म्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः। नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्व्वीत यौतकम् ॥ १० ॥ अनुपघ्नन् पितुर्दायं जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः। स्वयमीहितलब्धन्तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ११ ॥ भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्

मह। न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कदाचन ॥ १२ ॥ न ज्येष्ठो नावमन्येत दुष्कृतः प्राकृतोऽपि वा। यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥ धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः। दशाचार्य्यानुपाध्याय उपाध्यायात् पिता दश ॥१४॥ दश चैव पितृन्माता सर्वां वा पृथिवीमपि। गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १५ ॥ माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः। ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥ १६ ॥ स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् प्रतिपालयेत्। कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दानुवर्त्तिनः ॥ १७ ॥ तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा। शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ १८ ॥ आचार्य्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा। ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ। भ्रातुर्भार्य्या च तद्वत् स्याद् यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ज्येष्ठकनिष्ठधर्म-
कथने पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानाञ्च पितामह। उपवासे मतिरियं कारणञ्च न विद्महे ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्य्येण नियमाश्चर्त्तव्या इति नः श्रुतम्। उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ २ ॥ नियमांश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव। आप्नोति कां गतिं तात उपवासपरायणः ॥ ३ ॥ उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम्। उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वा कथम्। स्वर्गं पुण्यञ्च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप। धर्मेण च सुखानर्थान् लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥६॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्म्मज्ञं धर्म्मतत्त्ववित्। धर्म्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत्॥ ७॥

भीष्म उवाच। इदं खलु मया राजन् श्रुतमासीत् पुरातनम्। उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षभ॥ ८॥ ऋषिमङ्गिरसं पूर्वं पृष्टवानस्मि भारत। यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्ठवांस्तं तपोधनम्॥ ९॥ प्रश्नमेतन्मया पृष्टो भगवानग्निसम्भवः। उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ॥ १०॥

अङ्गिरा उवाच। ब्रह्मचत्रे त्रिरात्रञ्च विहितं कुरुनन्दन। द्विस्त्रिरात्रमथैकाहं निर्द्दिष्टं पुरुषर्षभ॥ ११॥ वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहादुपवासं प्रचक्रिरे। त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तयोर्व्युष्टिर्न विद्यते॥ १२॥ चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते। त्रिरात्रं न तु धर्म्मज्ञैर्विहितं धर्म्मदर्शिभिः॥ १३॥ पञ्चम्यां वापि षष्ठ्याञ्च पौर्णमास्याञ्च भारत। उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः॥ १४॥ क्षमावान् रूपसम्पन्नः श्रुतवांश्चैव जायते। नानपत्यो भवेत् प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन॥ १५॥ यजिष्णु पञ्चमीं षष्ठीं कुलेभ्यो भोजयेद्द्विजान्। अष्टमीमथ कौरव्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्॥ १६॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्य्यवानभिजायते। मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षपेत्॥ १७॥ भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः। सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः॥१८॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्य्यवानभिजायते। कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते॥ १९॥ पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत्। सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते॥ २०॥ माघन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत्। श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते॥ २१॥ भगदैवतमासन्तु एकभक्तेन यः क्षपेत्। स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः॥ २२॥ चैत्रन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत्। सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले

महति जायते॥ २३॥ निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः। नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्॥ २४॥ ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत्। ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते॥ २५॥ आषाढ़मेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः। बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते॥ २६॥ श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत्। यत्र तत्राभिषिक्तेण पूज्यते ज्ञातिवर्द्धनः॥ २७॥ प्रोष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः। धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते॥ २८॥ तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत्। मृजावान् वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते॥ २९॥ कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम्। शूरश्च बहुभार्य्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते॥ ३०॥ इति मासा नरव्याघ्र क्षपतां परिकीर्त्तिताः। तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव॥३१॥ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत। गवाढ्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते॥ ३२॥ मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश। गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम्॥ ३३॥ एते तु नियमाः सर्वे कर्त्तव्याः शरदो दश। द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्त्तताम्॥ ३४॥ यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिवेत्। अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम्॥ ३५॥ षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥ ३६॥ अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते। रमते स्त्रीसहस्राढ्ये सुकृती विरजा नरः॥ ३७॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमधिरोहति। पूर्णं वर्षसहस्रञ्च ब्रह्मलोके महीयते॥ ३८॥ तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते। यस्तु सम्वत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः॥ ३९॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते। दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते॥ ४०॥ तत्क्षयादिह चागम्य

माहात्म्यं प्रतिपद्यते। यस्तु सम्वत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ॥४१॥ अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः। वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते ॥ ४२ ॥ दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः सम्वत्सरं क्षपन् ॥ ४३ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ ४४ ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते। अष्टमेन तु भक्तेन जीवेत् सम्वत्सरं नृप ॥ ४५ ॥ गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ ४६ ॥ पञ्चाशत्तु सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते। पक्षे पक्षे गते राजन् योऽश्नीयाद्वर्षमेव तु ॥ ४७ ॥ षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत्। षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४८ ॥ वीणानां वल्लकीनाञ्च वेणूनाञ्च विशाम्पते। सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः सः प्रतिबोध्यते ॥ ४९ ॥ सम्वत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिबेन्नृपः। फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ५० ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति। सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ५१ ॥ मासादूर्द्धं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते। विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्म्मविदो जनाः ॥ ५२ ॥ अनार्त्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनन्तु यः। पदे पदे यज्ञफलं समाप्नोति न संशयः ॥ ५३ ॥ दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति। शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभुः ॥ ५४ ॥ शतञ्चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम्। आर्त्तो वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनन्तु यः ॥ ५५ ॥ शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो। काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५६ ॥ सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छति। स गत्वा स्त्रीशताकीर्णे रमते भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ क्षीणे आप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम्। व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च

प्रसादनम् ॥ ५८ ॥ दुःखितस्यार्थमानाभ्यां दुःखानां प्रतिषेधनम्। न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ५९ ॥ अतः स काम-संयुक्तो विमाने हेमसन्निभे। रमते स्त्रीशताकीर्णे पुरुषोऽलङ्कृतः शुचिः ॥ ६० ॥ स्वस्थः सफलसङ्कल्पः सुखी विगतकल्मषः। अन-श्नन् देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥ बालसूर्य्यप्रती-काशे विमाने हेमवर्चसि। वैडूर्य्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ६२ ॥ पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघण्टानिनादिते। स्त्रीसहस्रा-नुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६३ ॥ यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव। तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥६४॥ नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः। न धर्मात् परमो लाभस्तपो नानशनात् परम् ॥ ६५ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च। उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म्म न विद्यते ॥ ६६ ॥ उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे। ऋष-यश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६७ ॥ दिव्यं वर्षसहस्राणि विश्वामित्रेण धीमता। क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ६८ ॥ च्यवनो जमदग्निश्च वशिष्ठो गौतमो भृगुः। सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ६९ ॥ इदमङ्गिरसा पूर्वं मह-र्षिभ्यः प्रदर्शितम्। यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुयात् ॥ ७० ॥ इदन्तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्त्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा। पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यदा न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥ ७१ ॥ विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करैर्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः। वियोनिजानाञ्च विजानते रुतं ध्रुवाञ्च कीर्त्तिं लभते नरोत्तमः ॥ ७२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मकथने उपवासविधौ षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना । गुणाश्चैषां यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्व्वशः ॥ १ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह । बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ॥ २ ॥ पार्थिवैराजपुत्रैर्वा शक्या प्राप्तुं पितामह । नार्थहीनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् । तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् । विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिवेत् । अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६ ॥ षड्भिरेव स वर्षैस्तु सिध्यते नात्र संशयः । तप्तकाञ्चनवर्णञ्च विमानं लभते नरः ॥ ७ ॥ देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते । प्राजापत्ये वसेत् पद्मं वर्षाणामग्निसन्निभे ॥ ८ ॥ त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत् सततन्त्वेकभोजनम् । धर्म्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९ ॥ यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाचरेत् । सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ॥१०॥ क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् । पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ॥ ११ ॥ द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत् सह । द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ॥ १२ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् । अग्निकार्य्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ॥ १३ ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तञ्च विमानं लभते नरः ॥१४॥ इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः । तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ॥ १५ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् । अग्निकार्य्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ॥ १६ ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । मयूरहंससंयुक्तं विमानं

लभते नरः ॥ १७ ॥ सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत् सह । निवर्त्तनञ्च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ १८ ॥ दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १९ ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । इन्द्रकन्याभिरूढञ्च विमानं लभते नरः ॥ २० ॥ सागरस्य च पर्य्यन्ते वासवं लोकमावसेत् । देवराजस्य च क्रीड़ां नित्यकाल-मवेक्षते ॥ २१ ॥ दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २२ ॥ अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः । अनसूयुरपापस्थो वाजपेयफलं लभेत् ॥ २३ ॥ जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् । सूर्य्यमाला समाभासमारोहेत् पाण्डुरं गृहम् ॥ २४ ॥ आवर्त्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश । शराग्निपरिमाणञ्च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ २५ ॥ दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २६ ॥ सदा त्रिषवणा-स्नायी ब्रह्मचर्य्यनसूयकः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नो-त्यनुत्तमम् ॥ २७ ॥ अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् । शातकुम्भसमायुक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तथैवाप्सरसा-मङ्के प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते । नूपुराणां निनादेन मेखलानाञ्च निस्वनैः ॥ २९ ॥ कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च । पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ ३० ॥ अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्म्मशतस्य च । लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३२ ॥ सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्य्यं समाचरेत् । सुमनो वर्णकञ्चैव मधुमांसञ्च वर्ज्ज-येत् ॥ ३३ ॥ पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं स गच्छति । तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरर्च्यते ॥ ३४ ॥ फलं बहुसुवर्णस्य

यज्ञस्य लभते नरः । संख्यामतिगुणां वापि तेषु लोकेषु मोदते
॥ ३५ ॥ यस्तु सम्वत्सरं दान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः । देव-
कार्य्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६ ॥ पौण्डरीकस्य
यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पद्मवर्णनिभञ्चैव विमानमधि-
रोहति ॥ ३७ ॥ कृष्णाः कनकवर्णाश्च नार्य्यः श्यामास्तथापराः ।
वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३८ ॥ यस्तु सम्वत्सरं
भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जात-
वेदसम् ॥ ३९ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पुण्ड-
रीकप्रकाशञ्च विमानं लभते नरः ॥ ४० ॥ दीप्तसूर्य्याग्नितेजोभि-
र्द्दिव्यमालाभिरेव च । नीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरीक्षं सना-
तनम् ॥ ४१ ॥ अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च । कोटी-
शतसहस्रञ्च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ४२ ॥ यस्तु सम्वत्सरं भुङ्क्ते
दशाहे वै गते गते । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम्
॥ ४३ ॥ ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे । अश्वमेधसह-
स्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४४ ॥ रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति
सदा नरम् । नीलोत्पलनिभैर्व्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४५ ॥
विमानं मण्डलावर्त्तमावर्त्तगहनाकुलम् । सागरोर्म्मिप्रतीकाशं स
लभेद्यानमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्ख-
निस्वनैः । स्फाटिकैर्व्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदितम् ॥ ४७ ॥
आरोहति महद्यानं हंससारसनादितम् । कोटीशतसहस्रं स
देवलोके प्रमोदते ॥ ४८ ॥ एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते
हविः । सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४९ ॥ पर-
स्त्रियं नाभिलषेद्वाचाथ मनसापि वा । अनृतञ्च न भाषेत माता-
पित्रोः कृतेऽपि च ॥ ५० ॥ अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महा-
बलम् । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५१ ॥ स्वाय-
म्भुवञ्च पश्येत विमानं समुपस्थितम् । कुमार्य्यः काञ्चनाभासा रूप-

वत्यो नयन्ति तम् ॥ ५२ ॥ रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम् । वर्षाण्यपरिमेयाणि युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५३ ॥ कोटीशतसहस्रञ्च दशकोटिशतानि च । रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसम्मतः ॥ ५४ ॥ स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसे दिवसे भवेत् । दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ॥ ५५ ॥ सदा द्वादशमासान् वै सर्वमेधफलं लभेत् । आदित्यद्वादशे तस्य विमानं संविधीयते ॥ ५६ ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च महार्हैरुपशोभितम् । हंसमालापरिक्षिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ॥ ५७ ॥ मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितम् । अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ नित्यमावसथं राजन्नरनारी समाकुलम् । ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्म्मवित् ॥ ५९ ॥ त्रयोदशे तु दिवसे प्राप्ते यः प्राशते हविः । सदा द्वादशमासान् वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ६० ॥ रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः । जातरूपप्रयुक्तन्तु रत्नसञ्चयभूषितम् ॥ ६१ ॥ देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् । पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम् ॥ ६२ ॥ तत्र शङ्कुपताके द्वे युगान्तं कल्पमेव च । अयुतायुतं तथापद्मं समुद्रञ्च तथा वसेत् ॥ ६३ ॥ गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिःस्वनैः । सदा प्रह्लादितस्ताभिर्द्देवकन्याभिरिज्यते ॥ ६४ ॥ चतुर्द्दशे तु दिवसे यः पूर्णं प्राशते हविः । सदा द्वादशमासांस्तु महामेधफलं लभेत् ॥ ६५ ॥ अनिर्द्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलङ्कृताः । मृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरुपयान्ति तम् ॥ ६६ ॥ कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणाञ्च निःस्वनैः । काञ्चीनाञ्च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र विबोध्यते ॥ ६७ ॥ देवकन्यानिवासे च तस्मिन् वसति मानवः । जाह्नवीवालुकाकीर्णं पूर्णं सम्वत्सरं नरः ॥ ६८ ॥ यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः । सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६९ ॥ राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नो-

त्यनुत्तमम् । यानमारोहते दिव्यं हंसबर्हिणसेवितम् ॥ ७० ॥ मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् । दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥ ७१ ॥ एकस्तम्भञ्चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् । वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिःस्वनैः ॥ ७२ ॥ दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति । मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् । वसेद्युगसहस्रञ्च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥ ७३ ॥ षोड़शे दिवसे प्राप्ते यः कुर्य्यादेकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ७४ ॥ सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यशः । सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥ ७५ ॥ सुदर्शनाभिर्नारीभिर्म्मधुराभिस्तथैव च । अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ ७६ ॥ फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् । आवर्त्तनानि चत्वारि साधयित्वाप्यसौ नरः ॥ ७७ ॥ दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ७८ ॥ स्थानं वारुणमैन्द्रञ्च रौद्रञ्चाप्यधिगच्छति । मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ७९ ॥ तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्य्यते । भूर्भुवश्चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ ८० ॥ तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्य्यो रमयन्ति तम् । द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलङ्कृताः ॥ ८१ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ यावत् गगने चरतः प्रभो । तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ८२ ॥ अष्टादशे यो दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै सप्त लोकान् स पश्यति ॥ ८३ ॥ रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते । देवकन्याभिरूढैस्तु भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥ ८४ ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तञ्च मेघस्वननिनादितम् । विमानमुत्तमं दिव्यं सुमुखो ह्यधिरोहति ॥ ८५ ॥ तत्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सह मोदते । सुधारसञ्च भुञ्जीत, अमृतोपममुत्तमम् ॥ ८६ ॥ एकोनविंशतिदिने यो भुङ्क्ते एकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै

सप्तलोकान् स पश्यति ॥ ८७ ॥ उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगण-
सेवितम् । गन्धर्वैरुपगीतञ्च विमानं सूर्य्यवर्चसम् ॥ ८८ ॥ तत्रा-
मरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः । दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां
शतं शतम् ॥ ८९ ॥ पूर्णेऽथ विंशे दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ९० ॥ अमांसाशी ब्रह्म-
चारी सर्वभूतहिते रतः । स लोकान् विपुलान्रम्यानादित्याना-
मुपाश्नुते ॥ ९१ ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः । विमानैः
काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ९२ ॥ एकविंशे तु दिवसे यो
भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेद-
सम् ॥ ९३ ॥ लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकञ्च गच्छति । अश्विनो-
र्मरुताञ्चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥ ९४ ॥ अनभिज्ञश्च दुःखानां
विमानवरमास्थितः । सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीड़त्यमरवत् प्रभुः
॥ ९५ ॥ द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् । सदा
द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९६ ॥ अहिंसानिरतो
धीमान् सत्यवागनसूयकः । लोकान् वसूनामाप्नोति दिवाकर-
समप्रभः ॥ ९७ ॥ कामचारी सुधाहारी विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९८ ॥ त्रयोविंशे तु दिवसे
यः प्राशेदेकभोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु मिताहारी जिते-
न्द्रियः ॥ ९९ ॥ वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकञ्च गच्छति । कामचारी
कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १०० ॥ अनेकगुणपर्य्यन्तं विमान-
वरमास्थितः । रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ १०१ ॥
चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः । सदा द्वादशमासांस्तु
जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १०२ ॥ आदित्यानामधीवासे मोदमानो
वसेच्चिरम् । दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ १०३ ॥
विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे । रमते देवकन्यानां
सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ १०४ ॥ पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेक-

भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ १०५ ॥
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिस्वननादितैः । स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतो
ह्यनुगम्यते ॥ १०६ ॥ देवकन्यासमारूढैः काञ्चनैर्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥ १०७ ॥ तत्र कल्प-
सहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते । सुधारसञ्चोपजीवन्नमृतोपममुत्त-
मम् ॥ १०८ ॥ षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् । सदा
द्वादशमासांस्तु नियतो नियताशनः ॥ १०९ ॥ जितेन्द्रियो वीत-
रागो जुह्वानो जातवेदसम् । संप्राप्नोति महाभागः पूज्यमानो-
ऽप्सरोगणैः ॥ ११० ॥ सप्तानां मरुतां लोकान् वसूनाञ्चापि सो-
ऽश्नुते । विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः सर्वरत्नै रलंकृतैः ॥ १११ ॥ गन्धर्व-
रप्सरोभिश्च पूज्यमानं प्रमोदते । द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये
दिव्येन तेजसा ॥ ११२ ॥ सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ११३ ॥ फलं प्राप्नोति
विपुलं देवलोके च पूज्यते । अमृताशी वसंस्तत्र स वितृष्णः
प्रमोदते ॥ ११४ ॥ देवर्षिचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ ११५ ॥ स्त्रीभि-
र्मनोभिरामाभीरममाणो मदोत्कटः । युगकल्पसहस्राणि त्री-
ण्यावसति वै सुखम् ॥ ११६ ॥ योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेक-
भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ११७ ॥
फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्नुते । भोगवांस्तेजसा भाति
सहस्रांशुरिवामलः ॥ ११८ ॥ सुकुमार्य्यश्च नार्य्यस्तं रममाणाः
सुवर्च्चसः । पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११९ ॥ रम-
यन्ति मनःकान्ते विमाने सूर्य्यसन्निभे । सर्वकामगमे दिव्ये कल्पा-
युतशतं समाः ॥ १२० ॥ एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान् वै सत्यव्रतपरायणः ॥ १२१ ॥ तस्य लोकाः
शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः । विमानं सूर्य्यचन्द्राभं दिव्यं

समधिगच्छति ॥ १२२ ॥ जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् । अप्सरोगणसम्पूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ १२३ ॥ तत्र चैनं शुभा नार्य्यो दिव्याभरणभूषिताः । मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥ १२४ ॥ भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः । दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ १२५॥ वसूनां मरुताञ्चैव साध्यानामश्विनोस्तथा । रुद्राणाञ्च तथा लोकं ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ १२६ ॥ यस्तु मासि गते भुङ्क्ते एकभक्तं समात्मकः । सदा द्वादशमासान् वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२७ ॥ सुधारसकृताहारः श्रीमान् सर्वमनोहरः । तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ १२८ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः । सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ १२९॥ स्वयं प्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो विराजते । रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततञ्चाभिपूज्यते ॥ १३० ॥ नानारमणरूपाभिर्नानारामाभिरेव च । नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १३१ ॥ विमाने गगणाकारे सूर्य्यवैदूर्य्यसन्निभे । पृष्ठतः सोमसङ्काशे उदर्कं चाभ्रसन्निभे ॥१३२॥ दक्षिणायान्तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले । ऊर्द्ध्वं विचित्रसङ्काशे नैको वसति पूजितः ॥ १३३ ॥ यावद्वर्षसहस्रं वै जम्बूद्वीपे प्रवर्षति । तावत् सम्वत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १३४ ॥ विप्रुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् । वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ १३५ ॥ मासोपवासी वर्षैस्तु दशभिः स्वर्ग्यमुत्तमम् । महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३६ ॥ मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा । जुह्वदग्निंश्च नियतः सन्ध्योपासनसेविता ॥ १३७ ॥ बहुभिर्नियमैरेवं शुचिरश्नाति यो नरः । अभ्रावकाशशीलस्य तस्य भानोरिव त्विषः ॥ १३८ ॥ दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन् यथामरः । स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते तथाविधः ॥ १३९ ॥ एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधि-

त्तमः । आख्यातो ह्यानुपूर्व्वेण ह्युपवासफलात्मकः ॥ १४० ॥
दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्तं यज्ञफलं तथा । उपवासानिमान् कृत्वा
गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १४१ ॥ देवद्विजातिपूजायां रतो भरत-
सत्तम । उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्त्तितः ॥ १४२ ॥
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु । दम्भद्रोहनिवृत्तेषु कृत-
बुद्धिषु भारत । अचलेष्वप्रमत्तेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १४३ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मकथने
उपवासविधौ सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्वरं सर्व्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पिता-
मह । यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्व्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणः ।
यत्तु तीर्थञ्च शौचञ्च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २ ॥ अगाधे विमले
शुद्धे सत्यतोये धृतिह्रदे । स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य
शाश्वतम् ॥ ३ ॥ तीर्थशौचमनर्थित्वमार्ज्जवं सत्यमार्द्दवम् । अहिंसा
सर्व्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः ॥ ४ ॥ निर्म्ममा निरहङ्कारा
निर्द्दन्द्वा निष्परिग्रहाः । शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्ष्यमुपभुञ्जते
॥ ५ ॥ तत्त्ववित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थप्रवरमुच्यते । शौचलक्षणमेतत्ते
सर्व्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६ ॥ रजस्तमः सत्त्वमथो येषां निर्द्धौत-
मात्मनः । शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्य्यपरिमार्गिणः ॥ ७ ॥ सर्व्व-
त्यागेष्वभिरताः सर्व्वज्ञाः सर्व्वदर्शिनः । शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते
तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८ ॥ नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभि-
धीयते । स स्नातो यो दमस्नातः सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९ ॥
अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्म्ममाः । शौचमेव परं तेषां
येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १० ॥ प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशे-

घतः। तथा निष्किञ्चनत्वञ्च मनसश्च प्रसन्नता॥ ११॥ कृतशौचं मनःशौचं तीर्थशौचमतःपरम्। ज्ञानोत्पन्नञ्च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम्॥ १२॥ मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च। स्नाति यो मानसे तीर्थे तत् स्नानं तत्त्वदर्शिनाम्॥ १३॥ समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमाहितः। केवलं गुणसम्पन्नः शुचिरेव नरः सदा॥ १४॥ शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत। पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि॥ १५॥ शरीरस्य यथोद्देशाः शुचयः परिकीर्त्तिताः। तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च॥ १६॥ कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात्। धुनन्ति पापं तीर्थेषु ते प्रयान्ति सुखं दिवम्॥ १७॥ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा। अतीव पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा॥ १८॥ मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यास्तीर्थास्तथापरे। उभयोरेव यः स्नायात् स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात्॥ १९॥ यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्ज्जिता। नेह साधयते कार्य्यं समायुक्ता तु सिध्यति॥ २०॥ एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः। शुचिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम्॥ २१॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मकथने
शौचकथने अष्टाधिकशततोऽध्यायः॥ १०८॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत् फलम्। यच्चाप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि॥ १॥

भीष्म उवाच। शृणु राजन् यथा गीतं स्वयमेव स्वयम्भुवा। यत् कृत्वा निर्वृतो भूयात् पुरुषो नात्र संशयः॥ २॥ द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम्। अर्च्याश्वमेधं प्राप्नोति

दुष्कृतञ्चास्य नश्यति ॥ ३ ॥ तथैव पौषमासे तु पूज्य नारायणेति च । वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ४ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवम् । राजसूयमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ५ ॥ तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् । अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ६ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् । पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोकञ्च गच्छति ॥ ७ ॥ वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयेन्मधुसूदनम् । अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ८ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्यैष्ठे मासि त्रिविक्रमम् । गवां मेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ ९ ॥ आषाढ़े मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् । नरमेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ १० ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरम् । पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थः स मोदते ॥ ११ ॥ तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् । सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवतेऽपि च ॥ १२ ॥ द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्च्चयेत् । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १३ ॥ द्वादश्यां कार्त्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च । सर्वयज्ञफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १४ ॥ अर्च्चयेत् पुण्डरीकाक्षमेवं सम्वत्सरन्तु यः । जातिस्मरत्वमाप्नोति विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् ॥ १५ ॥ अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्रं योऽधिगच्छति । समाप्ते भोजयेद्विप्रानथ वा दापयेद्घृतम् ॥ १६ ॥ अतः परं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः । उवाच भगवान् विष्णुः स्वयमेव पुरातनः ॥१७॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे विष्णो-
र्द्वादशनामकथने नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम् । उपगम्य महाप्राज्ञः पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अङ्गानां रूपसौभाग्यं प्रियत्वञ्च कथं भवेत् । धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते । पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्घायामथ रोहिणीम् ॥ ३ ॥ अश्विन्यां सक्थिनी चैव ऊरू चाषाढ़योस्तथा । गुह्यन्तु फाल्गुनीं विन्द्यात् कृत्तिकाः कटिकास्तथा ॥ ४ ॥ नाभिं भाद्रपदे विन्द्यात् रेवत्या-मक्षिमण्डलम् । पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोदरन्तथा ॥ ५ ॥ बाहुभ्यान्तु विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्द्दिशेत् । पुनर्वस्वङ्गुली राजन्नश्लेषास्तु नखास्तथा ॥ ६ ॥ ग्रीवां ज्येष्ठां च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयोः । मुखं पुष्येण राजेन्द्र दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते ॥ ७ ॥ हासं शतभिषाञ्चैव मघाञ्चैवाथ नासिकाम् । नेत्रे मृग-शिरो विन्द्यात् ललाटे चित्रमेव तु ॥ ८ ॥ भरण्यान्तु शिरो विन्द्यात् केशानार्द्रा नराधिप । समाप्ते तु घृतं दद्यात् ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ९ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यश्च जायते । जायते परिपूर्णाङ्गः पौर्णमास्येव चन्द्रमाः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे अङ्गविधौ दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । ज्ञातुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १ ॥ केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्त्तमाना नरा भुवि । प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथञ्च नरकं नृप ॥ २ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं जनाः । गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एतानगुच्छति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। अयमायाति भगवान् वृहस्पतिरुदारधीः। पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ४ ॥ नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै। वक्ता वृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तयोः सम्वदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा। आजगाम विशुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्वृहस्पतिः ॥ ६ ॥ ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः। पूजामनुपमाञ्चक्रे सर्व्वे ते च सभासदः ॥ ७ ॥ ततो धर्म्मसुतो राजा भगवन्तं वृहस्पतिम्। उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भगवन् सर्वधर्म्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। मर्त्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः। ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ९ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं जनाः। गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एनमनुगच्छति ॥ १० ॥

वृहस्पतिरुवाच। एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति। एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ ११ ॥ असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः। ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ १२ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं जनाः। मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः ॥ १३॥ तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म्म एकोऽनुगच्छति। तस्माद्धर्म्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः ॥१४॥ प्राणी धर्म्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम्। तथैवाधर्म्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते ॥ १५ ॥ तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः। धर्म्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ १६ ॥ लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः। नरः करोत्यकार्य्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ १७ ॥ धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम्। एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्म्मयुक्तं परं हितम्। शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते॥ १९॥ मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम्। अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति॥ २०॥

बृहस्पतिरुवाच। पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिर्म्मनोऽन्तगः। बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म्मं पश्यन्ति नित्यदा॥ २१॥ प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूता निशानिशम्। एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति॥ २२॥ त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते। शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्ज्जितम्॥ २३॥ ततो धर्म्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि। ततोऽस्य कर्म्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम्॥ २४॥ देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि। ततो धर्म्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते। इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते॥ २५॥

युधिष्ठिर उवाच। तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति। एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते॥ २६॥

बृहस्पतिरुवाच। अन्नमश्नन्ति यद्देवाः शरीरस्था नरेश्वर। पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा॥ २७॥ ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु। मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन् रेतः सम्पद्यते महत्॥ २८॥ ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात् स्त्रीपुंसयोर्नृप। एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि॥ २९॥

युधिष्ठिर उवाच। आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा। यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम्॥ ३०॥

बृहस्पतिरुवाच। आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते। विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम्॥ ३१॥ सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि। ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम्। देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ ३२॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्ज्जितः ।
जीवः स भगवन् कस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ३३ ॥

वृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ३४ ॥ यमस्य
पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्बधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च
विन्दति ॥ ३५ ॥ इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
स्वकृतं कर्म्म वै भुङ्क्ते धर्म्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३६ ॥ यदि धर्मं
यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा
सुखम् ॥ ३७ ॥ अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते । सुख-
स्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३८ ॥ अधर्म्मेण समा-
युक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ
प्रजायते ॥ ३९ ॥ कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४० ॥ यदेतदुच्यते
शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । यमस्य विषयं घोरं मर्त्त्यलोकः
प्रपद्यते । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ॥ ४१ ॥
तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने
दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ॥ ४२ ॥ कर्म्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तु-
र्दुःखान्युपाश्नुते । येन येन तु भावेन कर्म्मणा पुरुषो गतिम् ॥४३॥
प्रयाति परुषां घोरां तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ४४ ॥ अधीत्य
चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वितः । पतितात् प्रतिगृह्याथ
खरयोनौ प्रजायते ॥ ४५ ॥ खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च
भारत । खरो मृतो बलीवर्द्दः सप्तवर्षाणि जीवति ॥ ४६ ॥ बली-
वर्द्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मरक्षश्च मासांस्त्रींस्ततो
जायते ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥ पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजा-
यते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४८ ॥ कृमि-
भावाद्विमुक्तस्तु ततो जायते गर्द्दभः । गर्द्दभः पञ्चवर्षाणि पञ्च-

वर्षाणि शूकरः ॥ ४९ ॥ कुक्कुटः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि जम्बुकः।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥ ५० ॥ उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्य्यादबुद्धिमान्। स जीव इह संसारांस्त्री-
नाप्नोति न संशयः ॥ ५१ ॥ प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्या-
त्ततः खरः। ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥५२॥
मनसापि गुरोर्भार्य्यां यः शिष्यो याति पापकृत्। स उग्रान् प्रैति
संसारानधर्म्मेणेह चेतसा ॥ ५३ ॥ श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि
वर्षाणि जीवति। तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥५४॥
कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति। ततस्तु निधनं प्राप्तो
ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ५५ ॥ यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादका-
रणे। आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥ ५६ ॥
पितरं मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते। सोऽपि राजन् मृतो
जन्तुः पूर्वं जायेत गर्द्दभः ॥ ५७ ॥ गर्द्दभत्वञ्च संप्राप्य दशवर्षाणि
जीवति। सम्वत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ ५८ ॥
पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि। गुर्वपध्यानतः सोऽपि
मृतो जायति गर्द्दभः ॥ ५९ ॥ खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा
च चतुर्द्दश। विड़ालः सप्तमासांस्तु ततो जायेत मानवः ॥ ६० ॥
मातापितरावाक्रुश्य सारिकः संप्रजायते। ताड़यित्वा तु तावेव
जायते कच्छपो नृप ॥ ६१ ॥ कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि
शल्यकः। व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत मानवः ॥ ६२॥
भर्त्तृपिण्डमुपाश्नन् यो राजद्विष्टानि सेवते। सोऽपि मोहसमा-
पन्नो मृतो जायेत वानरः ॥ ६३ ॥ वानरो दशवर्षाणि पञ्च
वर्षाणि मूषिकः। श्वाथ भूत्वाथ षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः
॥ ६४ ॥ न्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः। संसाराणां
शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६५ ॥ तत्र जीवति वर्षाणि दश
पञ्च च भारत। दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ॥६६॥

असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः । विश्वासहर्त्ता च नरो मीनो जायति दुर्म्मतिः ॥ ६७ ॥ भूत्वा मीनोऽष्टवर्षाणि मृगो जायेत भारत । मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६८ ॥ छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे सम्वत्सरे ततः । कीटः प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः ॥ ६९ ॥ धान्यान् यवांस्तिलान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसींस्तथा ॥ ७० ॥ सस्यस्यान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः । स जायते महाराज मूषिको निरपत्रपः ॥ ७१ ॥ ततः प्रेत्य महाराज मृगो जायेत शूकरः । शूकरो यातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ७२ ॥ श्वा ततो जायते मूढः कर्म्मणा तेन पार्थिव । भूत्वा श्वा पञ्चवर्षाणि ततो जायेत मानवः ॥ ७३ ॥ परदाराभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै वृकः । श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को वकस्तथा ॥ ७४ ॥ भ्रातुर्भार्य्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि सम्वत्सरं नृप ॥ ७५ ॥ सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्यान्तथैव च । प्रधर्षयित्वा कामाय मृतो जायति शूकरः ॥ ७६ ॥ शूकरः पञ्चवर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः । विड़ालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः ॥ ७७ ॥ पिपीलिकास्तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु । एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७८ ॥ तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्द्दश । ततोऽधर्म्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानवः ॥ ७९ ॥ उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथ वा विभो । मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ८० ॥ कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत । अधर्म्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानवः ॥ ८१ ॥ पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ८२ ॥ तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर । अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो

जायति मानुषः ॥ ८३ ॥ दैवकार्य्यमकृत्वा तु पितृकार्य्यमथापि वा । अनिर्वाप्य समश्नन् वै मृतो जायति वायसः ॥ ८४ ॥ वायसः शतवर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ८५ ॥ ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि भ्रातरं योऽवमन्यते । सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥ ८६ ॥ क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ८७ ॥ वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । ततः संप्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः ॥ ८८ ॥ शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप । श्वा ततो जायते मूढ़ः कर्मणा तेन पार्थिव ॥ ८९ ॥ श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ जायते मानुषस्ततः । तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायेत मूषिकः ॥ ९० ॥ कृतघ्नस्तु मृतो राजन् यमस्य विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ९१ ॥ दण्डं समुद्गरं शूलमग्निकुम्भञ्च दारुणम् । असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ९२ ॥ एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ ९३ ॥ ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ । संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते ॥ ९४ ॥ कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत । ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ९५ ॥ ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रपद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा ततस्तिर्य्यक् प्रजायते ॥ ९६ ॥ ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ ९७ ॥ दधि हृत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९८ ॥ फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते हलगोलकः ॥ ९९ ॥ पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते । हृत्वा पिष्टमयं पूपं कुम्भोलूकः प्रजायते ॥ १०० ॥ अयो हृत्वा तु

दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः ॥ १०१ ॥ राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते । हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥ १०२ ॥ पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति । कौषिकन्तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्त्तकः ॥ १०३ ॥ अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः । चोरयित्वा दुकूलञ्च मृतो हंसः प्रजायते ॥ १०४ ॥ क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकञ्चैव भारत ॥ १०५ ॥ क्षौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते । वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति वर्हिणः ॥१०६॥ हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः ॥ १०७ ॥ छुछुन्दरित्वमाप्नोति राजं-ल्लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ॥१०८॥ अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानवः । चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥ १०९ ॥ यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते ॥ ११० ॥ अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः । अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ १११ ॥ खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण बध्यते । स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ॥ ११२ ॥ मृगो बध्यति शस्त्रेण गते सम्वत्सरे तु सः । हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ११३ ॥ मासि चतुर्थे सम्प्राप्ते श्वापदः संप्रजायते । श्वापदो दशवर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥ ११४ ॥ ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्य्यायचोदितः । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ११५ ॥ स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बहुक्लेशान् समासाद्य संसारांश्चैकविंशतिम् ॥ ११६ ॥ ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ११७ ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । मक्षिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत ॥ ११८ ॥ ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥ ११९ ॥ तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः । स जायते बस्रुसमो दारुणो मूषिको महान् ॥ १२० ॥ दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा संप्रजायते । घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमुद्गुः प्रजायते ॥ १२१ ॥ मत्स्यमांसमथो हृत्वा काको जायति दुर्मतिः । लवणं चोरयित्वा तु चीरीकाकः प्रजायते ॥ १२२ ॥ विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निह्नोति मानवः । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ १२३ ॥ मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानवः । मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १२४ ॥ पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यक् जायेत भारत । न चात्मनः प्रमाणन्ते धर्मं जानन्ति किञ्चन ॥ १२५ ॥ ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा । सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ १२६ ॥ असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥ १२७ ॥ वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १२८ ॥ स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ १२९॥ परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्त्तिताः । एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानघ ॥ १३० ॥ अपरस्मिन् कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत । एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ॥ १३१ ॥ सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् । मयापि तच्च कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ॥ १३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा ॥ १३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे संसारचक्रकथने एकादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन् कथिता मे त्वया- नघ। धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ॥ १ ॥ कृत्वा पापानि कर्माणि कथं यान्ति शुभां गतिम्। कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति शुभां गतिम् ॥ २ ॥

बृहस्पतिरुवाच। कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः। मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥ मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते। मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥ ४ ॥ यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हते। तथा तथा शरीरेषु तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ५ ॥ यदि व्याहरते राजन् विप्राणां धर्म- वादिनाम्। ततोऽधर्मकृतात् क्षिप्रमपवादात् प्रमुच्यते ॥ ६ ॥ यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते। समाहितेन मनसा विमु- च्येत तथा तथा। भुजङ्ग इव निर्मोकात् पूर्वमुक्ताज्जरान्वितात् ॥ ७ ॥ दत्त्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः। मनः- समाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर। नरः कृत्वाप्यकार्य्याणि ततो धर्मेण युज्यते ॥ ९ ॥ सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम्। पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ १० ॥ प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते। अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रशस्यते ॥ ११ ॥ अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः। अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ १२ ॥ न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजा- तिभ्योऽन्नमुत्तमम्। स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १३ ॥ यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शतं दश। हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्य्यग्गतिर्भवेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्यं नरर्षभ। नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत योगेष्वभिरतः सदा ॥ १५ ॥ भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः। स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते ॥ १६ ॥ अहिंसन् ब्राह्मणस्वानि न्यायेन परि-

पाद्यं च । क्षत्रियत्राणा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ १७ ॥
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः । तेनापोहति धर्मात्मन्
दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ १८ ॥ षड्भागपरिशुद्धञ्च कृषेर्भागमुपा-
र्जितम् । वैश्यो ददद्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १९ ॥
अवाप्य प्राणसन्देहं कार्कश्येन समार्जितम् । अन्नं दत्त्वा द्विजा-
तिभ्यः शूद्रः पापात् प्रमुच्यते ॥ २० ॥ औरसेन बलेनान्नमर्ज-
यित्वाविहिंसकः । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥२१॥
न्यायेनैवाप्तमन्नन्तु नरो हर्षसमन्वितः । द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो
दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ एतां पन्थानमावृत्य सर्वपापैः
प्रमुच्यते । अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ॥ २३ ॥
दानवद्भिः कृतः पन्थाः येन यान्ति मनीषिणः । ते हि प्राणस्य
दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २४ ॥ सर्वावस्थं मनुष्येण न्याये-
नान्नमुपार्जितम् । कार्य्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः
॥ २५ ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रौद्रं न सेवते । तस्मादन्नं
प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ २६ ॥ यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तु-
मन्नं गृही सदा । अवन्ध्यं दिवसं कुर्य्यादन्नदानेन मानवः ॥२७॥
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप । न्यायविद्धर्मविदुषामिति-
हासविदां तथा ॥ २८ ॥ न याति नरकं घोरं संसारांश्च न
सेवते । सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्नुते सुखम् ॥ २९ ॥ एवं
खलु समायुक्तो रमते विगतज्वरः । रूपवान् कीर्त्तिमांश्चैव धन-
वांश्चोपपद्यते ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानाञ्च भारत ॥ ३१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि संसारचक्रे अन्न-
दानकथने द्वादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अहिंसा वैदिकं कर्म्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः।
तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरुवाच । सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि पृथग्द्वाराणि सर्व्वशः । शृणु संकीर्त्त्यमानानि षड़ेव भरतर्षभ ॥ २ ॥ हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् । अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥ ३ ॥ त्रीन् दोषान् सर्व्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा । कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः । आत्मनः सुखमन्विच्छन् स प्रेत्य न सुखी भवेत् ॥ ५ ॥ आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति पूरुषः । न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६ ॥ सर्व्वभूतात्मभूतस्य सर्व्वभूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ७ ॥ न तत् परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः । एष संक्षेपतो धर्म्मः कामादन्यः प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये । आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९ ॥ यथापरः प्रक्रमते परेषु तथापरे प्रक्रमन्ते परस्मिन् । तथैव तेषूपमा जीवलोके यथा धर्म्मो निपुणेनोपदिष्टः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
दिवमाचक्रमे धीमान् पश्यतामेव नः सदा ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मकथने
त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् । पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महा-
मते। अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २ ॥ कर्मणा
मनुजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम। वाचा च मनसा चैव कथं
दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। चतुर्विधेयं निर्दिष्टा ह्यहिंसा ब्रह्मवादिभिः।
एकैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥ ४ ॥ यथा सर्वश्चतुष्पाद्वै
त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति। तथैवेयं महीपाल कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः
॥ ५ ॥ यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम्। सर्वा-
ण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ ६ ॥ एवं लोकेष्वहिंसा
तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा। कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसापि
च ॥ ७ ॥ पूर्वन्तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा। न भक्ष-
यति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ॥ ८ ॥ त्रिकारणं तु निर्दिष्टं
श्रूयते ब्रह्मवादिभिः। मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रति-
ष्ठिताः ॥ ९ ॥ न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः।
दोषांस्तु भक्षणे राजन् मांसस्येह निबोध मे ॥ १० ॥ पुत्रमांसो-
पमं राजन् खादते योऽविचक्षणः। मांसं मोहसमाविष्टः पुरुषः
सोऽधमः स्मृतः ॥ ११ ॥ पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा।
हिंसां कृत्वावशः पापो भूयिष्ठं जायते तथा ॥ १२ ॥ रसञ्च प्रति-
जिह्वाया ज्ञानं प्रज्ञायते यथा। तथा शास्त्रेषु नियतं रागो
ह्यास्वादिताद्भवेत् ॥ १३ ॥ संस्कृतासंस्कृताः पक्वा लवणालवणा-
स्तथा। प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ १४ ॥
भेरीमृदङ्गशब्दांश्च तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान्। निषेविष्यन्ति वै
मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥ १५ ॥ अचिन्तितमनिर्दिष्टमस-
ङ्कल्पितमेव च। रसं गृध्याभिभूता ये प्रशंसन्ति फलार्थिनः ॥ १६ ॥
प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता। जीवितं हि परित्यज्य
बहवः साधवो जनाः। स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं

गताः ॥ १७ ॥ एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता । अहिंसा तव निर्द्दिष्टा सर्वधर्मानुसंहिता ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मे मांस-वर्ज्जनकथने चतुर्द्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया । श्राद्धेषु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा । अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ २ ॥ जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्ज्जने । दोषो भक्षयतः कः स्यात् कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ३ ॥ हत्वा भक्षयतो वापि परेणापि हतस्य वा । हन्याद्वा यः परस्यार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥ ४ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ । निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५ ॥ कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् । कथमव्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते कथम् ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । मांसस्याभक्षणाद्राजन् योऽधर्मः कुरुनन्दन । तन्मे शृणु यथातत्त्वं यथास्य विधिरुत्तमः ॥ ७ ॥ रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं बलं स्मृतिम् । प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्ज्जिता वै महात्मभिः ॥ ८ ॥ ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुनन्दन । बभूव तेषान्तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः । वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १० ॥ सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः । अमांसभक्षणं राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् । तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।

साधूनां सम्मतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्ज्जयन् ॥ १३ ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति। नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदति ॥ १४ ॥ ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि। मधुमांसनिवृत्तेति प्राह चैवं बृहस्पतिः ॥ १५ ॥ मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। न खादति च यो मांसं समसेतन्मतं मम ॥ १६ ॥ सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति। सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्ज्जनात् ॥ १७ ॥ सर्वे वेदा न तत् कुर्य्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत। यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्त्तते ॥ १८ ॥ दुष्करं हि रसज्ञाने मांसस्य परिवर्ज्जनम्। चर्त्तुं व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान् ददात्यभयदक्षिणाम्। दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥ २० ॥ एतं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः। प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ २१ ॥ आत्मौपम्येन मन्तव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः। मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ॥ २२ ॥ किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम्। अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ २३ ॥ तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्ज्जनम्। धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ २४ ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परन्तपः। अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥ न हि मांसं तृणात् काष्ठादुपलाद्वापि जायते। हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्तु भक्षणे ॥ २६ ॥ स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्ज्जवप्रियाः। क्रव्यादान् राक्षसान् विद्धि जिह्वारसपरायणान् ॥ २७ ॥ कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च। रात्रावहनि सन्ध्यासु चत्वरेषु सभासु च ॥ २८ ॥ उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च। अमांसभक्षणे राजन् भयमन्यैर्न गच्छति ॥ २९ ॥ शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु। अनुद्वेगकरो लोके न चाप्यु-

द्विजते सदा ॥ ३० ॥ यदि चेत् खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् । घातकः खादकार्थाय यद्घातयति वै नरः ॥ ३१ ॥ अभक्ष्यमेतदिति वै इति हिंसा निवर्त्तते । खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥ यस्माद्ग्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते । तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ३३ ॥ त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३४ ॥ लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्य्यार्थमेव च । संसर्गाद्वाथ पापानां अधर्म्मे रुचिता नृणाम् ॥ ३५ ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति । उद्विग्नवासो वसति यत्र तत्राभिजायते ॥ ३६ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् । मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३७ ॥ इदन्तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत् पुरा मया । मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३८ ॥ यो वै खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् । हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३९ ॥ धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः । घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥ ४० ॥ अखादयन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः । योऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ४१ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी । भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान् प्राणिनामिह ॥ ४२ ॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः । मांसस्याभक्षणे धर्म्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ ४३ ॥ अप्रोक्षितं वृथा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत् । भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४४ ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४५ ॥ खादकस्य कृते जन्तुन् यो हन्यात् पुरुषाधमः । महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४६ ॥ इज्याय ज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधोऽधमः । हन्याज्जन्तुं मांसगृध्नुः स वै नरकभाङ्-

नरः ॥ ४७ ॥ भक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्त्तते । तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापाद्विनिवर्त्तते ॥ ४८ ॥ आहर्त्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपभोक्ता च खादकाः सर्व एव ते ॥ ४९ ॥ इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् । पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिष्ठितम् ॥ ५० ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः । यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ५१ ॥ हविर्यत् संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि । वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां प्रक्रियासु च ॥५२॥ अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् । अस्वर्ग्यमयशस्यञ्च रक्षोवद्भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन्न भक्षयेत् । अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥ ५४ ॥ य इच्छेत् पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् । स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वश ॥ ५५ ॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः । येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५६ ॥ ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा । अभक्ष्यमिति मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५७ ॥ आकाशादवनीं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः । एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ५८ ॥ प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना । आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥ ५९ ॥ क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः । प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ६० ॥ इदन्तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्त्यमानं मयानघ । अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ६१ ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत् सुदारुणम् । यश्चैव वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ६२ ॥ कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप । वर्जयेन्मधुमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ६३ ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् । चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ६४ ॥

अथ वा मासमेकं वै सर्वमांसान्यभक्षयन् । अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६५ ॥ वर्ज्जयन्ति हि मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा । तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥६६॥ मांसन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः । सर्वभूतात्मभूतस्थैर्विदितार्थपरावरैः ॥ ६७ ॥ नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना । आयुनाथानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ ६८ ॥ कार्त्तवीर्य्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना । नृगेण विष्वगश्वेन तथैव शशबिन्दुना ॥ ६९ ॥ युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च । मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥ ७० ॥ सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्म्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥ ७१ ॥ श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च । रैवतेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ७२ ॥ दुष्मन्तेन करुषेण रामालर्कनलैस्तथा । विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ७३ ॥ ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह । इक्ष्वाकुणा शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ७४ ॥ अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुबाहुना । हर्य्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥ ७५ ॥ एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७६ ॥ ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियावृताः । उपास्यमाना गन्धर्व्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७७ ॥ तदेतदुत्तमं धर्म्ममहिंसाधर्म्मलक्षणम् । ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७८ ॥ मधु मांसञ्च ये नित्यं वर्ज्जयन्तीह धार्म्मिकाः । जन्मप्रभृति मद्यञ्च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ ७९ ॥ इमं धर्म्ममसांसादं यश्चरेच्छ्रावयीत वा । अपि चेत् सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ ८० ॥ पठेद्वा य इदं राजन् शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । अमांसभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितम् ॥ ८१ ॥ विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः सर्व्वकामैर्म्महीयते । विशिष्टतां

ज्ञातिषु च लभते नात्र संशयः ॥ ८२ ॥ आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बन्धनात्। मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥ ८३ ॥ तिर्य्यग्योनिं न गच्छेच्च रूपवांश्च भवेन्नरः। ऋद्धिमान् वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ८४ ॥ एतत्ते कथितं राजन् मांसस्य परिवर्ज्जने। प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्म्मितम् ॥ ८५ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे मांसभक्षणकथने पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इमे वै मानवा लोके नृशंसा मांसगृद्धिनः। विसृज्य विविधान् भक्ष्यान् महारक्षोगणा इव ॥ १ ॥ अपूपान् विविधाकारान् शाकानि विविधानि च। खाण्डवान् रसयोगांश्च तथेच्छन्ति यथामिषम् ॥ २ ॥ तत्र मे बुद्धिरत्रैव विमर्षे परिमुह्यति। न मन्ये रसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीति किञ्चन ॥ ३ ॥ तदिच्छामि गुणाञ्छ्रोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो। भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव भरतर्षभ ॥ ४ ॥ सर्व्वं तत्त्वेन धर्म्मज्ञ यथावदिह धर्म्मतः। किं वा भक्ष्यमभक्ष्यम्वा सर्व्वमेतद्वदस्व मे ॥ ५ ॥ यथैतद्यादृशञ्चैव गुणा ये चास्य वर्ज्जने। दोषा भक्षयतो येऽपि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत। न मांसात् परमं किञ्चिद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ७ ॥ क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्म्मरतात्मनाम्। अध्वना कर्षितानाञ्च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ८ ॥ सद्यो वर्द्धयति प्राणान् पुष्टिमग्र्यां ददाति च। न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परन्तप ॥ ९ ॥ विवर्ज्जिते तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन। ये भवन्ति मनुष्याणां तन्मे

निगदतः शृणु ॥ १० ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात् स नृशंसतरो नरः ॥ ११ ॥ न हि प्राणात्
प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते । तस्माद्दयां नरः कुर्य्याद्यथात्मनि
तथा परे ॥ १२ ॥ शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते ॥ १३ ॥ विधिना
वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति । यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि
श्रूयते श्रुतिः । अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ १४ ॥
क्षत्रियाणाञ्च यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु । वीर्य्येणोपार्ज्जितं
मांसं यथा भुञ्जन्न दुष्यति ॥ १५ ॥ आरण्याः सर्व्वदैवत्याः सर्व्वशः
प्रोक्षिता मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते ॥ १६ ॥
नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते । समतामुपसङ्गम्य भूतं
हन्यति हन्ति वा ॥ १७ ॥ अतो राजर्षयः सर्व्वे मृगयां यान्ति
भारत । न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत् पातकं विदुः ॥ १८ ॥
न ह्यतः सदृशं किञ्चिदिह लोके परत्र च । यत् सर्व्वेष्विह भूतेषु
दया कौरवनन्दन ॥ १९ ॥ न भयं विद्यते जातु नरस्येह दया-
वतः । दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २० ॥
अहिंसालक्षणो धर्म्म इति धर्म्मविदो विदुः । यदहिंसात्मकं कर्म्म
तत् कुर्य्यादात्मवान्नरः ॥ २१ ॥ पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हवि-
रुच्यते । अभयं सर्व्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ॥ २२ ॥ अभयं
सर्व्वभूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम । क्षतञ्च स्खलितञ्चैव पतितं क्लिष्ट-
माहतम् ॥ २३ ॥ सर्व्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च । नैनं
व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ॥ २४ ॥ मुच्यते भय-
कालेषु मोक्षयिष्यो भये परान् । प्राणदानात् परं दानं न भूतं न
भविष्यति ॥ २५ ॥ न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निश्चितम् ।
अनिष्टं सर्व्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥ २६ ॥ मृत्युकाले हि
भूतानां सद्यो जायते वेपथुः । जातिजन्मजरादुःखै नित्यं संसार-

सागरे ॥ २७ ॥ जन्तवः परिवर्त्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च। गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकैरसैः ॥ २८ ॥ मूत्रश्लेष्मपुरीषाणां परुषैर्भृशदारुणैः। जातास्त्वप्यवशास्तत्र छिद्यमानाः पुनः पुनः ॥ २९ ॥ पाच्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः। कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ॥ ३० ॥ आक्रम्य मार्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः। नात्मनोऽस्ति प्रियतमः पृथिवीमनुसृत्य च ॥ ३१ ॥ तस्मात् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान् भवेत्। सर्वमांसानि यो राजन् यावज्जीवं न भक्षयेत् ॥ ३२ ॥ स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः। ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ॥ ३३ ॥ भक्ष्यन्ते तेऽपि भूतैस्तैरिति मे नात्र संशयः। मांस भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ॥ ३४ ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुध्यस्व भारत। घातको बध्यते नित्यं ततो बध्यति भक्षिता ॥ ३५ ॥ आक्रोष्टा क्रुश्यते राजन् द्विषन् द्वेष्यत्वमाप्नुयात्। येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म्म करोति यः ॥ ३६ ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते। अहिंसा परमो धर्म्मस्तथाहिंसापरो दमः ॥ ३७ ॥ अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः। अहिंसा परमो यज्ञस्त्वहिंसा परमं बलम् ॥ ३८ ॥ अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम्। अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतम् ॥ ३९ ॥ सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतम्। सर्वदानफलञ्चापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ४० ॥ अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा। अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ ४१ ॥ एतत् फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुङ्गव। न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे अहिंसाकथने षोड़शाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृधे । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे । जानासि त्वं महाप्राज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २ ॥ समृद्धो वासमृद्धो वा शुभे वा यदि वाशुभे । कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । समृद्धो वासमृद्धो वा शुभे वा यदि वाशुभे । संसारेऽस्मिन् समायाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥ निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् । सम्यक् चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप । द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ ब्रह्मभूतश्चरन् विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा । ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥७॥ गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाज्ञश्च शरीरिणाम् । सर्वज्ञः स तदा दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे । क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच । शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम । आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ॥ १० ॥ श्रूयते न च मां हन्यादिति तस्मादपक्रमे । श्वसतां च शृणोम्येवं गोपुत्राणां प्रतोद्यताम् ॥ ११ ॥ वहतां सुमहाभारं सन्निकर्षे स्वनं प्रभो । नृणाञ्च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ १२ ॥ श्रोतुमस्मद्विधेनैवं न शक्यं कीटयोनिना । तस्मादतिक्रमाम्येष भयादस्मात् सुदारुणात् ॥ १३ ॥ दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितञ्च सुदुर्लभम् । अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव । मरणं ते सुखं मन्ये तिर्य्यग्योनौ तु वर्त्तसे ॥ १५ ॥ शब्दं स्पर्शं रसं

गन्धं भोगांश्चोच्चावचान् बहून् । नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १६ ॥

कीट उवाच । सर्वत्र निरतो जीव इतयापि सुखं मम । चिन्तयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥ इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्त्तितः । मानुषास्तैर्य्यग्योनाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ १८ ॥ अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः प्रभो । अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्य्यो वृद्धिजीवकः ॥ १९ ॥ वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा सर्वस्य सर्वशः । मिथः कृतोपविविधिना परस्वहरणे रतः ॥ २० ॥ भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्य्येषितो मया । मात्सर्य्यात् स्वादुकामेन नृशंसेन बुभुक्षता ॥ २१ ॥ देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया । न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुरा किल ॥ २२ ॥ गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः । अकस्मात्ते मया त्यक्ता न त्राता अभयैषिणः ॥ २३ ॥ धनं धान्यं प्रियान् दारान् पानं वासस्तथाद्भुतम् । श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २४ ॥ ईर्षुः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः । त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्त्तकः ॥ २५ ॥ नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म्म कृतं मया । स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं प्रियमिवात्मजम् ॥ २६ ॥ शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्म्मणा फलम् । माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्च्चितो मया ॥ २७ ॥ सकृज्जातिगुणोपेतः सङ्गत्या गृहमागतः । अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां नाजहात् स्मृतिः ॥ २८ ॥ कर्म्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्षये । तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मकथने कीटोपाख्याने सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

व्यास उवाच । शुभेन कर्म्मणा यद्वै तिर्य्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट तत्कर्म्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १ ॥ अहं हि दर्शनादेव
तारयामि तपोबलात् । तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥२॥
जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् । अवाप्स्यसि
पुनर्धर्मं धर्मस्तु यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ कर्म्मभूमिकृतं देवा भुञ्जते
तिर्य्यगाश्च ये । धर्म्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थौ च तथा गुणाः ॥४॥
वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः । किं हास्यति मनु-
ष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥ जीवन् हि कुरुते पूजां
विप्राग्र्यः शशिसूर्य्ययोः । ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीटत्वमेष्यसि
॥ ६ ॥ गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे । तत्र तेऽहं
विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र वेत्स्यसि ॥ ७ ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो
वर्त्मन्यतिष्ठत । शकटी व्रजंश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ॥ ८ ॥
चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह । सम्भूतः क्षत्रियकुले
प्रसादादमितौजसः ॥९॥ तमृषिं द्रष्टुमगमत् सर्व्वास्वन्यासु योनिषु ।
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ १० ॥ श्वपाकशूद्र-
वैश्यानां क्षत्रियाणाञ्च योनिषु । स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा
सत्यवादिना । प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्द्ध्ना कृताञ्जलिः ॥११॥
कीट उवाच । इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ १२ ॥ वहन्ति मामति-
बलाः कुञ्जरा हेममालिनः । स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः
परमवाजिनः ॥ १३ ॥ उष्ट्राश्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति
माम् । सबान्धवः सहामात्यश्चाश्नामि पिशितौदनम् ॥ १४ ॥ गृहेषु
सुनिवातेषु सुखेषु शयनेषु च । वरार्हेषु महाभाग स्वपामि च
सुपूजितः ॥ १५ ॥ सर्व्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवन्दिनः । स्तुवन्ति
मां यथा देवा महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ १६ ॥ प्रसादात् सत्यसन्धस्य
भवतोऽमिततेजसः । यदहं कीटतां प्राप्य सम्प्राप्तो राजपुत्रताम्

॥ १७ ॥ नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् । त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १८ ॥

व्यास उवाच । अर्चितोऽहं त्वया राजन् वाग्भिरद्य यदृच्छया । अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता ॥ २० ॥ न तु नाशोऽस्ति पापस्य यत्त्वयोपचितः पुरा । शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ २१ ॥ मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैवं सुकृतं त्वया । तिर्य्यग्योनौ स्म जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा ॥ २२ ॥ इतस्त्वं राजपुत्त्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि । गोब्राह्मणकृते प्राणान् हुत्वा प्रायं रणाजिरे ॥ २३ ॥ राजपुत्त्र सुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् । अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ २४ ॥ तिर्य्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रो वैश्यं क्षत्त्रियत्वञ्च वैश्यः । वृत्तश्लाघी क्षत्त्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे
कीटोपाख्याने अष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्त्रधर्म्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव च वीर्य्यवान् । त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १ ॥ तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः । आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच । क्षात्त्रं दैवव्रतं कीट भूतानां परिपालनम् । क्षात्त्रं दैवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३ ॥ पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् । शुभैः संविभजन् कामैरशुभानाञ्च पावनैः ॥ ४ ॥ आत्मवान् भव सुप्रीतः स्वधर्माचरणे रतः । क्षात्त्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । सोऽप्यारण्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर । महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्म्मेण पाल्य च ॥ ६ ॥ अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम । प्रजापालनधर्म्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७ ॥ ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः । आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । भो भो ब्रह्मर्षभ श्रीमन् मा व्यथिष्ठाः कथञ्चन । शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु । उपपद्यति धर्म्मश्च यथापापफलोपगम् ॥ ९ ॥ तस्मान्मृत्युभयात् कीट मा व्यथिष्ठाः कथञ्चन । धर्म्मलोपभयं ते स्यात् तस्माद्धर्म्मञ्चरोत्तमम् ॥ १० ॥

कीट उवाच । सुखात् सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत् कृते ह्यहम् । धर्म्ममूला श्रियः प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । भगवद्वचनात् कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् । अकरोत् पृथिवीं राजन् यज्ञयूपशताङ्किताम् ॥ १२ ॥ ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः । अवाप च पदं कीटः पार्थ ब्रह्मसनातनम् । स्वकर्म्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३ ॥ तेऽपि यस्मात् प्रभावेन हताः क्षत्रियपुङ्गवाः । सम्प्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे कीटोपाख्याने एकोनविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विद्यातपोभ्यां दानाच्च किमेतेषां विशिष्यते । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । मैत्रेयस्य च सम्वादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २ ॥ कृष्णद्वैपायनो

राजन्नज्ञातचरितं चरन् । वाराणस्यामुपातिष्ठन् मैत्रेयं स्वैरिणी-
कुले ॥ ३ ॥ तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमः । अर्चित्वा
भोजयामास मैत्रेयोऽन्नमुत्तमम् ॥ ४ ॥ तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुण-
वत् सार्वकामिकम् । प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः
॥ ५ ॥ तमुत्स्मयन्तं सम्प्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् । कारणं
ब्रूहि धर्मात्मन् व्यस्मयिष्ठाः कुतश्च ते । तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः
समुपागतः ॥ ६ ॥ एतत् पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तवेह च ॥ ७ ॥ पृथगाचरत-
स्तात पृथगात्मसुखात्मनोः । अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि
चान्वयात् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ।
असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत् ॥ ९ ॥ त्रीण्येव तु पदा-
न्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् । न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यञ्चैव परं
वदेत् ॥ १० ॥ इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात् परिकल्पितम् ।
इदानीञ्चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परिश्रुतम् ॥ ११ ॥ अल्पो हि
तादृशो दायो भवत्युत महाफलः । तृषिताय च ते दत्तं हृद-
येनानसूयता ॥ १२ ॥ तृषितस्तृषिताय त्वं दत्त्वैतदशनं मम ।
अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिव प्रभो ॥ १३ ॥ ततो दान-
पवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च । पुण्यस्यैव हि ते सत्त्वं पुण्यस्यैव
च दर्शनम् ॥ १४ ॥ पुण्यस्यैवाभिगन्धस्ते मन्ये कर्मविधानजम् ।
अधिकं मार्जनात्तात तथा चैवानुलेपनात् ॥ १५ ॥ शुभं सर्वपवि-
त्रेभ्यो दानमेव परं द्विज । नो चेत् सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं
भवेत् ॥ १६ ॥ यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि । तेषां
श्रेष्ठतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७ ॥ दानकृद्भिः कृतः
पन्था येन यान्ति मनीषिणः । ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः
प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।

सर्वत्यागी यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥ १९ ॥ त्वं हि तात सुखादेव सुखमेष्यसि शोभनम् । सुखात् सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ २० ॥ तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् । श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥ २१ ॥ सुखादेव परं दुःखं दुःखादप्यपरं सुखम् । दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ २२ ॥ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः । पुण्यमन्यत् पापमन्यन्न पुण्यं न च पातकम् ॥ २३ ॥ न वृत्तं मन्यते तस्य मन्यते नास्य पातकम् । तथा स्वकर्म्मनिर्वृत्तं न पुण्यं न च पातकम् ॥ २४ ॥ यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्म्मिणः । येऽभिद्रुह्यन्ति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः ॥ २५ ॥ द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च । अतोऽन्यत् कर्म्म यत् किञ्चिन्न पुण्यं न च पातकम् ॥ २६ ॥ रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च । न त्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि चानुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे मैत्रेयभिक्षायां विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्म्मपूजकः । अत्यन्तश्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच । असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् । अनुज्ञातस्तु भवता किञ्चिद्ब्रूयामहं विभो ॥ २ ॥

व्यास उवाच । यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा यथा । ब्रूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनन्तव ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच । निर्द्दोषं निर्म्मलञ्चैव वचनं दानसंहितम् । विद्यातपोभ्यां हि भवान् भावितात्मा न संशयः ॥ ४ ॥ भवतो

भवितात्मसान्नाभोऽयं समच्चाश्रम। भूयो बुद्धानुपश्यामि सम-भिहतया इव ॥ ५ ॥ अपि नो दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो भवेत् । मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्धि कर्मस्वभावतः ॥ ६ ॥ तपः श्रुतञ्च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् । त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥ ७ ॥ यस्मिंस्तृप्ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च। न हि श्रुतवतः किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८ ॥ अन्धं स्यात्तम एवेदं न प्रज्ञायेत किञ्चन । चातुर्वर्ण्यं न वर्त्तेत धर्माधर्मावृता-नृते ॥ ९ ॥ यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवाः। एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः । प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् ॥ ११ ॥ अदन्नविद्वान् हन्त्यर्थमद्यमानञ्च हन्ति तम् । तच्चान्नं पाति यश्चान्नं स हन्ता हन्यतेऽबुधः ॥ १२ ॥ प्रभुर्ह्यन्नमदन् विद्वान् पुनर्जनयतीश्वरः । स चान्नाज्जायते तस्मात् सूक्ष्म एष व्यतिक्रमः ॥ १३ ॥ यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः । न ह्येकचक्रं वर्त्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥ १४ ॥ यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः । तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ १५ ॥ ये योनिशुद्धाः सततं तपस्याभिरता भृशम् । दाना-ध्ययनसम्पन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ १६ ॥ तैर्हि सद्भिः कृतः पन्थास्तेन यातो न मुह्यते । ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे मैत्रेय-संवादे एकविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तः स भगवान् मैत्रेयं प्रत्यभाषत । दिष्ट्यैव त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ॥ १ ॥ लोको

स्वार्थगुणानेव भूयिष्ठन्तु प्रशंसति। रूपमानवयोमानश्रीमाना-
याप्यसंशयम् ॥ २ ॥ दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः।
यत्ते भृशतरं दानाद्वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३ ॥ यानीहागम-
शास्त्राणि याश्च काश्चित् प्रवृत्तयः। तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि
यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते। तपः
पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ५ ॥ तपसा महदाप्नोति
विद्यया चेति नः श्रुतम्। तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम्
॥ ६ ॥ यत् यद्धि किञ्चित् सन्धाय पुरुषस्तप्यते तपः। सर्वमेत-
दवाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दुरन्वयं दुष्प्रधर्षं दुरापं
दुरतिक्रमम्। सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ८ ॥
सुरापोऽसम्मतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः। तपसा तरते सर्व-
मेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ९ ॥ सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशम्।
तपस्विनं तथैवाहुस्ताभ्यां कार्य्यं सदा नमः ॥ १० ॥ सर्वे पूज्याः
श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः। दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह
च श्रियम् ॥ ११ ॥ इमञ्च ब्रह्मलोकञ्च लोकञ्च बलवत्तरम्। अन्न-
दानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ १२ ॥ पूजिताः पूजय-
न्त्येतन्मानिता मानयन्ति च। स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः सम्प्र-
णूयते ॥ १३ ॥ अकर्त्ता चैव कर्त्ता च लभते यस्य यादृशम्। यदि
चोर्द्धं यद्यधो वा स्वाँल्लोकानभियास्यति ॥ १४ ॥ प्राप्स्यसे त्वन्न-
पानानि यानि वाञ्छसि कानिचित्। मेधाव्यसि कुले जातः
श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १५ ॥ कौमारचारी व्रतवान् मैत्रेय निरतो
भव। एतद्गृहाण प्रथमं स्वधर्म्मं गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥ यो भर्त्ता
वासिता तुष्टो भर्त्तृतुष्टा च वासिता। यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याण-
न्तत्र वर्त्तते ॥ १७ ॥ अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा।
दानेन तपसा चैव सर्वं पापमपोहति ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि
मैत्रेय गृहान् साधु व्रजाम्यहम्। एतन्मनसि कर्त्तव्यं श्रेय एवं

भविष्यति ॥ १९ ॥ तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। स्वस्ति प्राप्नोतु भगवन्नित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे मैत्रेयभिक्षायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सतां स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदां वर। श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम्। कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २ ॥ केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा। विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ३ ॥ हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा। सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४ ॥ अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा। विमानस्था शुभे भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ५ ॥ न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन च। इमं लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६ ॥ इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी। शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी। न च मुण्डा च जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ८ ॥ अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च। अप्रमत्ता च भर्त्तारं कदाचित् नाहमब्रुवम् ॥ ९ ॥ देवतानां पितॄणाञ्च ब्राह्मणानाञ्च पूजने। अप्रमत्ता सदा युक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्त्तिनी ॥ १० ॥ पैशुन्येन प्रवर्त्तामि न ममैतन्मनोगतम्। प्रद्वारि न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ११ ॥ असद्वा हसितं किञ्चिदहितं वापि कर्म्मणा। रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्त्तामि सर्वथा ॥ १२ ॥ कार्य्यार्थे निर्गतञ्चापि भर्त्तारं गृहमागतम्। आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समा-

स्थिता ॥ १३ ॥ यदन्नं नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वा यदि वा लेह्यं तत् सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४ ॥ कुटुम्बार्थे
समानीतं यत् किञ्चित् कार्य्यमेव तु । प्रातरुत्थाय तत् सर्वं कार-
यामि करोमि च ॥ १५ ॥ प्रवासं यदि मे याति भर्त्ता कार्य्येण
केनचित् । मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता तदा ॥ १६ ॥ अञ्जनं
रोचनाञ्चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् । प्रसाधनञ्च निष्क्रान्ते नाभि-
नन्दामि भर्त्तरि ॥ १७ ॥ नोत्थापयामि भर्त्तारं सुखसुप्तमहं सदा ।
आन्तरेष्वपि कार्य्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८ ॥ नायासयामि
भर्त्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा । गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्ट-
निवेशना ॥ १९ ॥ इमं धर्म्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
पतिधर्म्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१ ॥ यश्चेदं पाण्ड-
वाख्यानं पठेत् पर्व्वणि पर्व्वणि । स देवलोकं सम्प्राप्य नन्दने स
सुखी भवेत् ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि अनुशासनिकेपर्व्वणि दानधर्म्मे सुमना-
सम्वादे त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साम्नि चापि प्रदाने च ज्यायः किं भवतो
मतम् । प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
पुरुषः प्रकृतिं गत्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २ ॥ गुणांस्तु शृणु मे
राजन् सान्त्वस्य भरतर्षभ । दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेना-
राधयेद्यथा ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ४ ॥ कश्चिद्वाग्-

बुद्धिसम्पन्नो ब्राह्मणो विजने वने। गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ५ ॥ स बुद्धिश्रुतिसम्पन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम्। सामैवास्मिन् प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ ६ ॥ रक्षस्तु वाचा सम्पूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम्। मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनासि हरिणः कृशः ॥ ७ ॥ मुहूर्त्तमथ सञ्चिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः। आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच। विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः। विषयानतुलान् भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ९ ॥ नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि। स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १० ॥ गुणवान्निर्गुणानन्यान् नूनं पश्यसि सत्कृतान्। प्राज्ञोऽप्राज्ञान् विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ ११ ॥ धनैश्वर्य्याधिकास्तव्यास्त्वद्गुणैः परमा वराः। अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥ १२ ॥ अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान् विगर्हयन्। माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १३ ॥ सम्पीड्यात्मानमार्य्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः। जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ १४ ॥ क्लिश्यमानान् विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः। मन्ये त्वं ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १५ ॥ प्रज्ञासम्भावितो नूनमप्रज्ञैरुपसंहितः। ह्रीयमानोऽसि दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १६ ॥ नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्य्यवदाचरन्। वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ १७ ॥ प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती। तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८ ॥ असत्स्वपि निविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयान्। गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥१९॥ धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः। महत् प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २० ॥ तपः प्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम्। बान्धवा नाभिनन्दन्ति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २१ ॥

दृष्टभार्थिस्य ते नूनं प्रतिविष्टो महाधनः । युवा सुललितः कामी तेनासि हरिणः कृशः ॥ २२ ॥ नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् । न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २३ ॥ दृढ़पूर्वं श्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् । अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४ ॥ नूनमासञ्जयित्वा त्वां कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते । कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५ ॥ नूनं त्वां सगुणैर्युक्तं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् । ममार्थ इति जानीते तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६ ॥ अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि लज्जया । विवेक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २७ ॥ नानाबुद्धिरुचो लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि । ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८ ॥ अविद्वान् भीरुरल्पार्थं विद्याविक्रमदानजम् । यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २९ ॥ चिराभिलषितं किञ्चित् फलमप्राप्तमेव ते । कृतमन्यैरपकृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३० ॥ नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन् किञ्चिदात्मनः । अकारणेऽभिशप्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥३१॥ सुहृदां दुःखमार्त्तानां न प्रमोक्ष्यसि चार्सिजम् । अलमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२ ॥ साधून् गृहस्थान् दृष्ट्वा च तथासाधून् वनेचरान् । मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३३ ॥ धर्म्यमर्थ्यञ्च काम्यञ्च काले चाभिहितं वचः । न प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४ ॥ दत्तानकुशलैरर्थान् मनीषी सञ्जिजीविषुः । प्राप्य वर्त्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३५ ॥ पापान् प्रवर्द्धतो दृष्ट्वा कल्याणानवसीदतः । ध्रुवं गर्हयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६ ॥ परस्परविरुद्धानां प्रियं ननं चिकीर्षसि । सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३७ ॥ श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान् प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् । मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३८ ॥ एवं सम्पूजितं

रथो विप्रं तं प्रत्यपूजयत्। सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे हरिणकृशकाख्याने चतुर्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। जन्म मानुष्यमासाद्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम्। श्रेयोऽर्थिना दरिद्रेण यत् कर्तव्यं पितामह ॥ १ ॥ दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथा यथा। मान्यान् पूज्यांश्च गाङ्गेय रहस्यं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना। धर्माणां परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच। शृणुष्वावहितो राजन् धर्मगुह्यानि भारत। यथा मे भगवान् व्यासः पुरा कथितवांस्तथा ॥ ४ ॥ देवगुह्यमिदं राजन् यमेनाक्लिष्टकर्मणा। नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः फलम् ॥ ५ ॥ येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा। ऋषयः प्रमथाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः ॥ ६ ॥ ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः। महादानफलञ्चैव सर्वयज्ञफलन्तथा ॥ ७ ॥ यश्चैतद्देवं जानीयाज्ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ। सदोषो-ऽदोषवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८ ॥ दशसूनासमं चक्रं दश-चक्रसमो ध्वजः। दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ ९ ॥ अर्द्धमेतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः। त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम् ॥ १० ॥ धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत्। श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयम् ॥ ११ ॥ पितॄणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यन्ते श्राद्धकर्मणि। दैवतानाञ्च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् ॥ १२ ॥ ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो

महाफलः । महायज्ञफलञ्चैव सर्वदानफलं तथा ॥ १३ ॥ ये
पठन्ति सदा मर्त्त्या येषाञ्चैवोपतिष्ठति । श्रुत्वा च स्वयमाचष्टे स्वयं
नारायणः प्रभुः ॥ १४ ॥ गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानाञ्चैव यत्
फलम् । एतत् फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजकः ॥१५॥ श्रोतारः
श्रद्दधानाश्च येषां शुद्धञ्च मानसम् । तेषां व्यक्तं जिता लोकाः
श्रद्दधानेन साधुना ॥ १६ ॥ मुच्यते किल्विषाच्चैव न स पापेन
लिप्यते । धर्म्मञ्च लभते नित्यं प्रेत्य लोकगतो नरः ॥ १७ ॥ कस्य-
चित्त्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया । स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा
अभ्यभाषत वासवम् ॥ १८ ॥ यौ तौ कामगुणोपेतावश्विनौ
भिषजां वरौ । आज्ञयाहं तयोः प्राप्तः स नरान् पितृदैवतान्
॥ १९ ॥ कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे कर्त्तुर्भोक्तुश्च वर्ज्जितम् । किमर्थञ्च
त्रयः पिण्डा विभक्ताश्च पृथक् पृथक् ॥ २० ॥ प्रथमः कस्य दातव्यो
मध्यमः क्व च गच्छति । उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ २१ ॥ श्रद्दधानेन दूतेन भाषितं धर्म्मसंहितम् । पूर्वस्था-
स्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरम् ॥ २२ ॥

पितर ऊचुः । स्वागतन्तेऽस्तु भद्रन्ते श्रूयतां खेचरोत्तम ।
गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ॥ २३ ॥ श्राद्धं दत्त्वा च
भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् । पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन्
रेतसि शेरते ॥ २४ ॥ प्रविभागस्तु पिण्डानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ।
पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु अप आविश्य भावयेत् ॥ २५ ॥ पिण्डन्तु
मध्यमं तत्र पत्नी त्वेका समश्नुते । पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं
दद्याज्जातवेदसि ॥ २६ ॥ एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथाधर्मो न
लुप्यते । पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ॥ २७ ॥ प्रजा
विवर्द्धते चास्य अक्षयश्चोपतिष्ठति ॥ २८ ॥

देवदूत उवाच । आनुपूर्व्व्या पिण्डानां प्रविभागः पृथक् पृथक् ।
पितॄणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ॥ २९ ॥ एकः समु-

हृतः पिण्डो ह्यधस्तात् कस्य गच्छति। कथं प्रीणयते देवं कथं तारयते पितृन् ॥ ३० ॥ मध्यमन्तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि। किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव हि भुञ्जते ॥ ३१ ॥ अथ यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम्। भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ॥ ३२ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः। फलं वृत्तिञ्च मार्गञ्च यश्चैनं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

पितर ऊचुः। सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः। रहस्यमद्भुतञ्चापि पृष्टाः स्म गगनेचर ॥ ३४ ॥ एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा। तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्य्यविनिश्चयम् ॥ ३५ ॥ वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम्। पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशाः ॥ ३६ ॥ त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम्। देवदूतेन यत् पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः ॥ ३७ ॥ गतिं त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्वावहितो मम। अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत् ॥ ३८ ॥ शशी प्रीणयते देवान् पितॄंश्चैव महामते। भुङ्क्ते तु पत्नी यस्त्वेषामनुज्ञाता तु मध्यमम् ॥ ३९ ॥ पुत्रकामा च पुत्रन्तु प्रयच्छन्ति पितामहाः। हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ॥ ४० ॥ पितरस्तेन तृप्यन्ति प्रीताः कामान् दिशन्ति च। एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ॥ ४१ ॥ ऋत्विग्भ्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति। तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्य्यं हि मैथुनम् ॥ ४२ ॥ शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खेचरोत्तम। ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा ॥ ४३ ॥ तस्मात् स्नातः शुचिः क्षान्तः श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः। प्रजा विवर्द्धते चास्य यश्चैवं सम्प्रयच्छति ॥ ४४ ॥ ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः। आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ॥ ४५ ॥ स च धर्म्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत्। तिर्य्यग्योनिगतान् सर्वान् मर्त्या हिंसन्ति

मोहिताः ॥ ४६ ॥ कीटान् पिपीलिकान् सर्पान् मेषान् समृग-पक्षिणः। किल्विषं सुबहुप्राप्ताः किंस्विदेषां प्रतिक्रिया ॥ ४७ ॥ ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः। पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिम् ॥ ४८ ॥

शक्र उवाच। कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च। एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् ॥ ४९ ॥ तथा मुच्येत पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा। त्र्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्त्तते ॥ ५० ॥ स्पृशते यो गवां पृष्ठं वालधिञ्च नमस्यति। ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम्। अयं सूक्ष्मतरो धर्मस्तान्निबोध शतक्रतो ॥ ५१ ॥ घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुना। क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥ श्रूयताञ्चापरं गुह्यं रहस्यमृषिचिन्तितम्। श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणोः स्थाने बृहस्पतेः ॥ ५३ ॥ रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते। पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् ॥ ५४ ॥ निरीक्षेत निराहार ऊर्द्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः। तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५५॥ रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति। ग्रीष्मकाले तथा शीते एवं पापमपोहति ॥ ५६ ॥ ततः पापात् प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती। तेजसा सूर्य्यवद्दीप्तो भ्राजते सोमवत् पुनः ॥ ५७ ॥ मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः। उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमम् ॥ ५८ ॥ धर्मगुह्यन्तु भगवन् मनुष्याणां सुखावहम्। सरहस्यांश्च यान् दोषांस्तान् यथावदुदीरय ॥ ५९ ॥

बृहस्पतिरुवाच। अभिमेहन्ति ये सूर्य्यमनिलं द्विषते च ये। हव्यवाहं प्रदीप्तञ्च समिधं ये न जुह्वति ॥ ६० ॥ बालवत्साञ्च ये धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात्। तेषां दोषान् प्रवक्ष्यामि तान्निबोध शचीपते ॥ ६१ ॥ भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव।

लोकानां मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥ ६२ ॥ लोकांस्तारयितुं यत्र मर्त्त्येष्वेतेषु देवताः । सर्वे भवन्तः शृण्वन्तु एकैकं धर्म्मनिश्चयम् ॥ ६३ ॥ वर्षाणि षड़शीतिन्तु दुर्वृत्ताः कुलपांसनाः । स्त्रियः सर्वाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविम् ॥ ६४ ॥ अनिलद्वेषिणः यत्र च्यवन्ते गर्भतः प्रजाः । हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति । अग्निकार्य्येषु वै तेषां हव्यं नाश्नाति पावकः ॥६५॥ क्षीरन्तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः केचिज्जायन्ते कुलवर्द्धनाः ॥ ६६ ॥ प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवंशक्षयेण च । एवमेतत् पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ॥ ६७ ॥ तस्माद्वर्ज्ज्यानि वर्ज्ज्यानि कार्य्यं कार्य्यञ्च नित्यशः । भूतिकामेन मर्त्त्येन सत्यमेतद्ब्रवीमि वे ॥ ६८ ॥ ततः सर्वे महाभागा देवताः समरुद्गणाः । ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितॄंस्ततः ॥६९॥ पितरः केन तुष्यन्ति मर्त्त्यानामपि चेतसाम् । अक्षयञ्च कथं दानं भविष्यत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ ७० ॥ आनृण्यं वा कथं मर्त्त्या गच्छेयुः केन कर्म्मणा । एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ॥७१॥

पितर ऊचुः । न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः । श्रूयतां येन तुष्यामो मर्त्त्यानां साधुकर्म्मणाम् ॥ ७२ ॥ नीलषण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपकैश्चैव पितॄणामनृणो भवेत् ॥ ७३ ॥ अक्षयं निर्व्यलीकञ्च दानमेतन्महाफलम् । अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्त्यते ॥ ७४ ॥ श्रद्दधानाश्च ये मर्त्त्या आहरिष्यन्ति सन्ततिम् । दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति नरकात् प्रपितामहान् ॥ ७५ ॥ पितॄणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः । वृद्धगार्ग्यो महातेजास्तानेवं वाक्यमब्रवीत् ॥७६॥ के गुणा नीलषण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः । वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदकैः ॥ ७७ ॥

पितर ऊचुः । नीलषण्डस्य लाङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ ७८ ॥ यस्तु शृङ्गगतं पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति। पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमसंशयम् ॥ ७९ ॥ वर्षासु दीपदानेन शशिवच्छोभते नरः। तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ॥ ८० ॥ अमावास्यान्तु धी मर्त्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम्। पात्रमौदुम्बरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ॥ ८१ ॥ कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत्। हृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ॥ ८२ ॥ कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलं भवेत्। श्रद्दधानस्तु यः कुर्य्यात् पितृणामनृणो भवेत् ॥ ८३ ॥ एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा। विधिः पात्रं फलञ्चैव यथावदनुकीर्त्तितम् ॥ ८४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे श्राद्धधर्म्मकथने पञ्चविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्म उवाच। केन ते भवति प्रीतिः कथं तुष्टिञ्च गच्छसि। इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥ १ ॥

विष्णुरुवाच। ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत्। ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥ २ ॥ नित्याभिवाद्या विप्रेन्द्रा भुक्ता पादौ तथात्मनः। तेषां तुष्यामि मर्त्त्यानां यश्चक्रे बलिं हरेत् ॥ ३ ॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहञ्च जलोत्थितम्। उद्धृतां धरणीञ्चैव मूर्द्ध्ना धारयते तु यः ॥ ४ ॥ न तेषामशुभं किञ्चित् कल्मषं नोपपद्यते। अश्वत्थं रोचनाञ्चैव पूजयेद्यो नरः सदा ॥ ५ ॥ पूजितञ्च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम्। तेन रूपेण तेषाञ्च पूजां गृह्णामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ पूजा ममैषा नान्यस्य यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः। अन्यथा हि वृथा मर्त्त्याः पूजयन्त्यल्पबुद्धयः। नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच। चक्रं पादौ वराहञ्च ब्राह्मणञ्चापि वामनम्। उद्धृतां धरणीञ्चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ ८ ॥ भवान् सृजति भूतानि संहरसि प्रजाः। प्रकृतिः सर्वभूतानाम्मर्त्त्यानाञ्च सनातनी ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच। सम्प्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत्। चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुन्धरा ॥ १० ॥ वाराहं रूपमास्थाय हिरण्याक्षो निपातितः। वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ॥ ११ ॥ परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनाम्। तन्मां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ १२ ॥ अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम्। ब्राह्मणायाग्राहुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनम् ॥ १३ ॥ ऐन्द्रीं सन्ध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः। सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४ ॥ एतद्वः कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः। संशयं पृच्छमानानां किम्भूयः कथयाम्यहम् ॥ १५ ॥

बलदेव उवाच। श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहम्। अजानन्तो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतपीड़िताः ॥ १६ ॥ काल्यमुत्थाय यो मर्त्त्यः स्पृशेद्गां वै घृतं दधि। सर्षपञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्मषात् प्रतिमुच्यते ॥ १७ ॥ भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा। उच्छिष्टञ्चापि शूद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः ॥ १८ ॥

देवा ऊचुः। प्रगृह्यौडुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा सङ्कल्पयेद्व्रतम् ॥ १९ ॥ देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकञ्चापि सिद्ध्यति। अन्यथा हि वृथा मर्त्त्या कुर्वते स्वल्पबुद्धयः ॥ २० ॥ उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते। बलिं भिक्षां तथार्घ्यञ्च पितॄणाञ्च तिलोदकम् ॥ २१ ॥ ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाल्पफलं भवेत्। गुह्यमेतत् समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ॥ २२ ॥

धर्म्म उवाच । राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारिके । गोरक्षके वाणिजके तथा कारुकुशीलवे ॥ २३ ॥ मित्रध्रुग्ध्यनधीयाने यश्च स्याद्वृषलीपतिः । एतेषु दैवं पैत्रं वा न देयं स्यात् कथञ्चन ॥ २४ ॥ पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन् । अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ॥ २५ ॥ पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि । निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् ॥ २६ ॥ स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः । तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्च्चितः ॥ २७ ॥

अग्निरुवाच । पादमुद्यम्य यो मर्त्त्यः स्पृशेद्गाञ्च सुदुर्म्मतिः । ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथानलम् ॥ २८ ॥ तस्य दोषान् प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः । दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य त्रस्यन्ति पितरश्च वै ॥ २९ ॥ वैमनस्यञ्च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् । पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णाति ॥ ३० ॥ आजन्मनां शतञ्चैव नरके पच्यते तु सः । निष्कृतिञ्च न तस्यापि अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ तस्माद्गावो न पादेन स्प्रष्टव्या वै कदाचन । ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ॥ ३२ ॥ श्रद्दधानेन मर्त्त्येन आत्मनो हितमिच्छता । एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ॥ ३३ ॥

विश्वामित्र उवाच । श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्म्मसंहितम् । परमान्नेन यो दद्यात् पितॄणामौपहारिकम् ॥ ३४ ॥ गजच्छायायां पूर्व्वस्यां कुतपे दक्षिणामुखः । यदा भाद्रपदे मासि भवति बहुले मघा ॥ ३५ ॥ श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः । कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ३६ ॥

गाव ऊचुः । बहुले समङ्गे ह्यकुतोभये च क्षेमे च सख्येव हि भूयसी च । यथापुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा शतक्रतोर्वज्रधरस्य यज्ञे ॥ ३७ ॥ भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता यां विभावसोश्चापि पथे

स्थितायाः । देवाय सर्वे सह नारदेन प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम मन्त्रेणैतेनाभिनन्देत यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा । लोकामवाप्नोति पुरन्दरस्य गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिञ्च ॥ ३९ ॥ एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं पठेत यो पर्वसु गोष्ठमध्ये । न तस्य पापं न भयं न शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ॥ ४० ॥

भीष्म उवाच । अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः । वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसम्भवम् । प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ४१ ॥ उवाच वचनं तेषां वशिष्ठो ब्रह्मवित्तमः । सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मक्षेत्रे विशेषतः ॥ ४२ ॥ द्रव्यहीनाः कथं मर्त्त्या दरिद्राः साधुवृत्तयः । प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केन च कर्मणा ॥ ४३ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो प्रश्नो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः । सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ॥ ४५ ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः । यथा यज्ञफलं मर्त्त्यो लभते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी । तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ॥ ४७ ॥ एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्दधानः समाहितः । सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ॥ ४८ ॥ एतद्वः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः । यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ४९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे षड्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

विभावसुरुवाच । सलिलस्याञ्जलिं पूर्णमक्षतांश्च घृतोत्तरान् । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलञ्चाक्षतांश्च दाम् ॥ १ ॥ स्थितो ह्यभि-

शुचि मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् । अग्निकार्य्यं कृतं तेन हुतायाश्चाम्नयश्चयः ॥ २ ॥ वनस्पतिन्तु यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् । अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥ दन्तकाष्ठन्तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् । हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ॥ ४ ॥ हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु । कुप्यन्ति पितरस्तस्य कुलवंशोऽस्य हीयते ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच । प्रकीर्णं भाजनं यत्र पानभाण्डमथासनम् । योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ॥ ६ ॥ देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा । निराशास्तस्य गच्छन्ति कश्मलोपहताद्गृहात् ॥ ७ ॥

अङ्गिरा उवाच । यस्तु सम्वत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके । सुवर्च्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते ॥ ८ ॥

गार्ग्य उवाच । आतिथ्यं सततं कुर्य्याद्दीपं दद्यात् प्रतिश्रये । वर्ज्जयानो दिवास्वापं न च मांसानि भक्षयेत् ॥ ९ ॥ गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्त्तयेत् । एष श्रेष्ठतमो धर्म्मः सरहस्यो महाफलः ॥ १० ॥ अपि क्रतुशतैरिष्ट्वा क्षयं गच्छति तद्धविः । न तु क्षीयन्ति ते धर्मा: श्रद्दधानैः प्रयोजिताः ॥ ११ ॥ इदन्त्व परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत । श्राद्धकाले च दैवे च तैथिके पर्वणीषु च ॥ १२ ॥ रजस्वला च या नारी श्वित्रिकापुत्रिका च या । एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्नन्ति देवताः ॥ १३ ॥ पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य त्रयोदश ॥ १४ ॥ शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । कीर्त्तयेद्भारतञ्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच । भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा । अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः ॥ १६ ॥ भिन्नभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायाञ्च धनक्षयः । कुक्कुटे शुनि वा चैव

हविर्नाश्नन्ति देवताः। हयमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद्दृत्तं न रोपयेत् ॥ १७ ॥

यमदग्निरुवाच। यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन च। अवाक्शिरावलम्बेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत् ॥ १८ ॥ न चास्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत्। तुल्यं यज्ञश्च सत्यञ्च हृदयस्य च शुद्धता ॥ १९ ॥ शुद्धेन मनसा दत्त्वा शक्तुप्रस्थं द्विजातये। ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे देवरहस्ये सप्तविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

वायुरुवाच। किञ्चिद्धर्म्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम्। सरहस्याश्च ये दोषास्तान् शृणुध्वं समाहिताः ॥ १ ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् यो ददाति तिलोदकम्। भोजनञ्च यथा शक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २ ॥ अग्निकार्य्यञ्च कर्त्तव्यं परमान्नेन भोजनम्। दीपकश्चापि कर्त्तव्यः पितॄणां सतिलोदकः ॥ ३ ॥ एतेन विधिना मर्त्त्यः श्रद्दधानः समाहितः। पशुबन्धशतस्येह फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ४ ॥ इदन्त्वेव परं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत। अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः। मन्यते धर्म्म एवेति स चाधर्म्मेण लिप्यते ॥ ५ ॥ अग्नयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स गच्छति। पितरश्च न तुष्यन्ति सह देवैर्विशेषतः ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तन्तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे। यत् कृत्वा तु नरः सम्यक् सुखी भवति विज्वरः ॥ ७ ॥ गवां मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च। अग्निकार्य्यं त्र्यहं कुर्य्यान्निराहारः समाहितः ॥ ८ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे प्रतिगृह्णन्ति देवताः। हृष्यन्ति पितरश्चास्य श्राद्ध-

काल उपस्थिते ॥ ९ ॥ एष ह्यधर्मो धर्म्मश्च सरहस्यः प्रकीर्त्तितः।
मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गः सुखावहः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्म-
कथने अष्टाविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच। परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसंग्रहम्।
निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवन्ति ते ॥ १ ॥ परदाररति-
र्यश्च यश्च वन्ध्यामुपासते। ब्रह्मस्वं हरते यश्च समदोषा भवन्ति
ते ॥ २ ॥ असम्भाष्या भवन्त्येते पितॄणां नात्र संशयः। देवताः
पितरश्चैषां नाभिनन्दन्ति तद्धविः ॥ ३ ॥ तस्मात् परस्य वै दारां-
स्त्यजेद्वन्ध्यांश्च योषितम्। ब्रह्मस्वं हि न हर्त्तव्यमात्मनो हित-
मिच्छता ॥ ४ ॥ श्रूयतांश्चापरं गुह्यं रहस्यं धर्म्मसंहितम्।
श्रद्दधानेन कर्त्तव्यं गुरूणां वचनं सदा ॥ ५ ॥ द्वादश्यां पौर्ण-
मास्याञ्च मासि मासि घृताक्षतम्। ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत तस्य
पुण्यं निबोधत ॥ ६ ॥ सोमश्च वर्द्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः।
अश्वमेधचतुर्भागं फलं सृजति वासवः ॥ ७ ॥ दानेनैतेन तेजस्वी
वीर्य्यवांश्च भवेन्नरः। प्रीतश्च भगवान् सोम इष्टान् कामान् प्रय-
च्छति ॥ ८ ॥ श्रूयतांश्चापरो धर्म्मः सरहस्यो महाफलः। इमं
कलियुगं प्राप्य मानुषाणां सुखावहः ॥ ९ ॥ कल्यमुत्थाय यो
मर्त्त्यः स्नातः शुक्लेन वाससा। तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः ॥ १० ॥ तिलोदकन्तु यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह।
दीपकं कृशरञ्चैव श्रूयतां तस्य यत् फलम् ॥ ११ ॥ तिलपात्रे फलं
प्राह भगवान् पाकशासनः। गोप्रदानञ्च यः कुर्य्याद्भूमिदानञ्च
शाश्वतम् ॥ १२ ॥ अग्निष्टोमञ्च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणम्।
तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ॥ १३ ॥ तिलोदकं सदा

श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽक्षयम्। दीपे च कृसरे चैव प्रीयन्तेऽस्य पितामहाः ॥ १४ ॥ स्वर्गे च पितृलोके च पितृदैवाभिपूजितम्। एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम् ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे लोमश-रहस्ये एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

भीष्म उवाच। ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः। अरुन्धतीं तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः ॥ १ ॥ अरुन्धती तपोवृद्धा समानव्रतचारिणी। समानशीला वीर्य्येण वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ २ ॥ त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम्। यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत् प्रभाषितुमर्हसि ॥ ३ ॥

अरुन्धत्युवाच। तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै। भवताञ्च प्रसादेन धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ४ ॥ सगुह्यान् सरहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः। श्रद्दधाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः ॥ ५॥ अश्रद्दधानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः। असम्भाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ॥ ६ ॥ अहन्यहनि यो दद्यात् कपिलां द्वादशः समाः। मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ॥ ७ ॥ गवां शतसहस्रञ्च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे। न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ ८ ॥ श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः। श्रद्दधानेन कर्त्तव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ ९ ॥ कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान् सहोदकान्। तन्निषिञ्चेद्गवां मध्ये मस्तकेन च तज्जलम् ॥ १० ॥ प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु। श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रीषु लोकेषु कानिचित् ॥ ११ ॥ सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः। अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ॥ १२ ॥ साधु

साध्विति चोद्दिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा । भूतैश्चैव सुसन्तुष्टैः पूजिता साध्यरुन्धती ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृतः । वरं ददानि ते धन्ये तपस्ते बर्द्धतां सदा ॥ १४ ॥

यम उवाच । रमणीया कथा दिव्या शुश्रुतो या मया श्रुता । श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ॥ १५ ॥ रहस्यं धर्म-संयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः । श्रद्दधानेन मर्त्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ १६ ॥ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्विन-श्यति । पर्वकाले च यत् किञ्चिदादित्यञ्चाधितिष्ठति ॥ १७ ॥ प्रेतलोकं गते मर्त्त्ये तत्तत् सर्वं विभाव सुः । प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते ॥ १८ ॥ किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् । पानीयञ्चैव दीपञ्च दातव्यं सततं तथा ॥ १९ ॥ उपा-नहौ च छत्रञ्च कपिलाञ्च यथातथम् । पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २० ॥ अग्निहोत्रञ्च यत्नेन सर्वशः प्रति-पालयेत् । अयञ्चैवापरो धर्म्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २१ ॥ फल-मस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः । प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं कालपर्य्ययात् ॥ २२ ॥ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीड़िताः । दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥ २३ ॥ अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः । तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ २४ ॥ अल्पव्ययं महार्थञ्च प्रेत्य चैव सुखोदयम् । पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेत्य लोके विशेषतः ॥ २५ ॥ तत्र पुण्यो-दका नाम नदी तेषां विधीयते । अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ॥ २६ ॥ स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति । प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २७ ॥ तमोऽन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति । प्रभाञ्चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्कर-पावकाः ॥ २८ ॥ देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।

द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥ २९ ॥ तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयञ्च विशेषतः। कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ३० ॥ पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत् फलम्। गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ ३१ ॥ पापं कर्म्म च यत् किञ्चित् ब्रह्महत्यासमं भवेत्। शोधयेत् कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ॥ ३२ ॥ तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे। न तेषां विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्टकाः ॥ ३३ ॥ उपानहौ च यो दद्यात् पात्रभूते द्विजोत्तमे। छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ॥ ३४ ॥ न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन। चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥३५॥ उवाच देवताः सर्वाः पितॄंश्चैव महाद्युतिः। श्रुतञ्च चित्रगुप्तस्य धर्म्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३६ ॥ श्रद्दधानाश्च ये मर्त्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु। दानमेतत् प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥ ३७ ॥ कर्म्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः। असम्भाष्या अनाचारा वर्ज्जनीया नराधमाः ॥ ३८ ॥ ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः। अश्रद्दधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ॥ ३९ ॥ प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्म्मिणः। पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ॥ ४० ॥ असम्भाष्याः पितॄणाञ्च देवानाञ्चैव पञ्च वै। स्नातकानाञ्च विप्राणां येऽपि चान्ये तपोधनाः ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्मे चित्रगुप्तरहस्ये त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३० ॥

भीष्म उवाच। ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह। ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान् वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षनिशाचराः। उच्छिष्टानशुचीन् क्षुद्रान् कथं

हिंसथ मानवान् ॥ २ ॥ के च स्मृताः प्रतीघाता येन मन्त्रान्न हिंसथ ! रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्य्यैर्गृहेषु प्रनश्यथ ॥ ३ ॥ श्रोतुमिच्छामि युष्माकं सर्व्वमेतन्निशाचराः ॥ ४ ॥

प्रमथा ऊचुः । मैथुनेन सदोच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे । मोहान्मांसानि खादेत वृक्षमूले च यः स्वपेत् ॥ ५ ॥ आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत् । एतदुच्छिष्टकं सर्व्वं बहुच्छिद्राश्च मानवाः ॥ ६ ॥ उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणञ्च प्रमुञ्चति । एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ॥ ७ ॥ एवं शीलसमाचारान् धर्षयामो हि मानवान् । श्रूयताञ्च प्रतीघातान् यैर्न शक्नुम हिंसितुम् ॥ ८ ॥ गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् । घृताक्षतञ्च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ॥ ९ ॥ ये च मांसं न खादन्ति तान्नशक्नुम हिंसितुम् । यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा रात्रौ च दीप्यते ॥ १० ॥ तरक्षोश्चर्मदंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः । आज्यधूमो बिड़ालश्च छागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः ॥ ११ ॥ येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् । तान्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः ॥ १२ ॥ लोकानस्मद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखाः । तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विशाम्पते । एतद्वः कथितं सर्व्वं यत्र वः संशयो महान् ॥ १३ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे प्रमथरहस्ये एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

भीष्म उवाच । ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः । उवाच वचनं देवान् वासवञ्च शचीपतिम् ॥ १ ॥ अयं महाबलो नागो रसातलचरो बली । तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रमः ॥ २ ॥ अतितेजस्विनः सर्व्वे महावीर्य्या महागजाः ।

धारयन्ति महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ॥ ३ ॥ भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान्। धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ॥ ४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा। प्रेषयामासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधराः ॥ ५ ॥

रेणुक उवाच। अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः। धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। कथयध्वं महाभागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ॥ ६ ॥

दिग्गजा ऊचुः। कार्त्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा। तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुड़ोदनम् ॥ ७ ॥ इमं मन्त्रं जपन् श्राद्धे यताहारो ह्यकोपनः। बलदेवप्रभृतयो ये नागा बलवत्तराः ॥ ८ ॥ अनन्ता ह्यक्षया नित्यं भोगिनः सुमहाबलाः। तेषां कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजङ्गमाः ॥ ९ ॥ ते मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतेजोभिवृद्धये। यदा नारायणः श्रीमानुज्जहार वसुन्धराम् ॥ १० ॥ तद्बलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा। एवमुक्त्वा बलिन्तत्र वल्मीके तु निवेदयेत् ॥ ११ ॥ गजेन्द्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनम्। निर्वपेत्तन्तु वल्मीके अस्तं याते दिवाकरे ॥ १२ ॥ एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्भारपीड़िताः। श्रमं तं नावबुध्यामो धारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १३ ॥ एवं मन्यामहे सर्वं भारार्त्ता निरपेक्षिणः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा यद्युपोषिताः ॥ १४॥ एवं सम्वत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं भवेत्। वल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतम् ॥ १५ ॥ ये च नागा महावीर्य्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नशः। कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं वर्षाणि तत्त्वतः ॥ १६ ॥ दिग्गजानाञ्च तच्छ्रुत्वा देवताः पितरस्तथा। ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म रेणुकम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मे दिग्गजरहस्ये द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

महेश्वर उवाच । सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधु धर्म्मा उदाहृताः । धर्म्मगुह्यमिदं मत्तः शृणुध्वं सर्व एव ह ॥ १ ॥ येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्दधानाश्च ये नराः । तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ २ ॥ निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाह्निकम् । एकभक्तं तथाश्नीयाच्छ्रूयतां तस्य यत् फलम् ॥ ३ ॥ इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः । त्रींल्लोकान् धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान् ॥ ४ ॥ तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफला । अहन्यहनि धर्म्मेण युज्यते वै गवाह्निके ॥ ५ ॥ मया ह्येता अनुज्ञाताः पूर्वमासन् कृते युगे । ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ ६ ॥ तस्माद्व्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृषः । रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात् पूज्याः सदैव ताः ॥ ७ ॥ महाप्रभावा वरदा वरान् दद्युरुपासिताः । ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्म्मसु यत् फलम् । तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाह्निकम् ॥ ८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्मे महादेवरहस्ये त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स्कन्द उवाच । ममाप्यनुमतो धर्म्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः । नीलषण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकान्तु यः ॥ १ ॥ अभिषेकं त्र्यहं कुर्य्यात्तस्य धर्मं निबोधत । शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ॥ २ ॥ यावच्च जायते मर्त्त्यस्तावत् शूरो भविष्यति । इदञ्चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३ ॥ प्रगृह्यौडुम्बरं पात्रं पक्वान्नं मधुना सह । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ॥ ४ ॥ तस्य धर्म्मफलं नित्यं श्रद्दधाना निबोधत । साध्या रुद्रास्तथादित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥ ५ ॥ मरुतो वसवश्चैव

प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् । सोमश्च वर्द्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः । एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ॥ ६ ॥

विष्णुरुवाच । धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् । ऋषीणाञ्चैव गुह्यानि यः पठेदाह्निकं सदा ॥ ७ ॥ शृणुयाद्वानसूयश्च श्रद्दधानः समाहितः । नास्य विघ्नः प्रभवति भयञ्चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥ ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः । तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेद्विजितेन्द्रियः ॥ ९ ॥ नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते । पठित्वा श्रावयित्वापि श्रुत्वा च लभते फलम् ॥ १० ॥ भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयम् । श्रावयंश्चापि विप्रेन्द्रान् पर्वसु प्रयतो नरः ॥ ११ ॥ ऋषीणां देवतानाञ्च पितॄणाञ्चैव नित्यदा । भवत्यभिमतः श्रीमान् धर्मेषु प्रयतः सदा ॥ १२ ॥ कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्ज्जितम् । रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप । व्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ १४ ॥ पृथिवी रत्नसम्पूर्णा ज्ञानञ्चेदमनुत्तमम् । इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् ॥ १५ ॥ नाश्रद्दधानाय न नास्तिकाय न नष्टधर्माय न निर्घृणाय । न हेतुदुष्टाय गुरुद्रुहे च नानात्मभूताय निवेद्यमेतत् ॥ १६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे देवरहस्ये चतुस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह । तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य भारत ॥१॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव

क्षत्रियाः । वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्ज्जिताः ॥ २ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह । वर्ज्जनीयास्तु
वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्म्मिणः ॥ ३ ॥ वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां
क्षत्रियाणां तथैव च । नित्याग्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च
ये ॥ ४ ॥ शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । मलं
नृणां स पिवति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ॥ ५ ॥ शूद्राणां यस्तथा
भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । पृथिवीमलमश्नन्ति ये द्विजाः
शूद्रभोजिनः ॥ ६ ॥ शूद्रस्य कर्म्मनिष्ठायां विकर्म्मस्थो हि पच्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ॥ ७ ॥ स्वाध्याय-
निरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम् । रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं
पुष्ट्यर्थमेव च ॥ ८ ॥ करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्गत्वा ह्युपजीवति ।
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्म्मणि ॥ ९ ॥ शूद्रकर्म तु यः
कुर्य्यादवहाय स्वकर्म च । स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः
कथञ्चन ॥ १० ॥ चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्व्वे ते शूद्रसम्मिताः ॥ ११ ॥ शूद्रकर्म्मस्वथै-
तेषु यो भुङ्क्ते निरपत्रपः । अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति
दारुणम् ॥ १२ ॥ कुलं वीर्य्यञ्च तेजश्च तिर्य्यग्योनित्वमेव च । स
प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्ज्जितः ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते
चिकित्सकस्यान्नं तदन्नञ्च पुरीषवत् । पुंश्चल्यन्नञ्च मूत्रं स्यात्
कारुकान्नञ्च शोणितम् ॥ १४ ॥ विद्योपजीविनोऽन्नञ्च यो भुङ्क्ते
साधुसम्मतः । तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत् साधुः परिवर्च्चयेत् ॥ १५ ॥
वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाहुः शोणितं ह्रदम् । पिशुनं भोजनं
भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ १६ ॥ असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं
कदाचन । व्याधिं कुलक्षयञ्चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ॥ १७ ॥
नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते श्वपचप्रवणो भवेत् । गोघ्ने ब्रह्महने चैव
सुरापे गुरुतल्पगी । भुक्त्वान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्द्धनः ॥१८॥

न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीववर्त्तिनि । जायते शवरावासे मध्यदेशविवर्जिते ॥१८॥ अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथा-विधि । किमन्यदद्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे भोज्या-भोज्यान्नकथने पञ्चत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्यास्तु सर्वशः । अत्र मे प्रश्नसन्देहस्तन्मे वद पितामह ॥ १ ॥ ब्राह्मणानां विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे । नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । हन्त वक्ष्यामि ते राजन् ब्राह्मणानां महा-त्मनाम् । प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते येन पाप्मना ॥ ३ ॥ घृत-प्रतिग्रहे चैव सावित्रीसमिदाहुतिः । तिलप्रतिग्रहे चैव सममेत-द्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च । आदि-त्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति वै द्विजः ॥ ५ ॥ काञ्चनं प्रतिगृह्याथ जपमानो गुरुश्रुतिम् । कृष्णायसञ्च विवृतं धारयन्मुच्यते द्विजः ॥ ६ ॥ एवं प्रतिगृहीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् । एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ॥ ७ ॥ अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा । इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसन्ध्येऽप्सु निमज्जनम् ॥ ८ ॥ व्रीहौ पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा । यावके दधिदुग्धे च सावित्रीं शतशोऽन्विताम् ॥ ९ ॥ उपानहौ च वस्त्रञ्च प्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिकम् । जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥ १० ॥ क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा । त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥ कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितॄणामश्नुते द्विजः । अन्नमेत-दहोरात्रात् पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२ ॥ न च सन्ध्यामुपासीत

न च जप्यं प्रवर्त्तयेत् । न सन्निरेत्तदन्नञ्च ततः पूयेत ब्राह्मणः
॥ १३ ॥ इत्यर्थमपराह्णे तु पितृणां श्राद्धमुच्यते । यथोक्तानां
यदश्नीयुर्ब्राह्मणाः पूर्व्वकीर्तिताः ॥ १४ ॥ मृतकस्य तृतीयाहे
ब्राह्मणो योऽन्नमश्नुते । स त्रिवेलं समुन्मज्य द्वादशाहे न शुध्यति
॥ १५ ॥ द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः । ब्राह्मणेभ्यो
हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पाप्मना ॥ १६ ॥ मृतस्य दशरात्रेण प्राय-
श्चित्तानि दापयेत् । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमघमर्षणम्
॥ १७ ॥ मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नुते । सप्तत्रिषवणं
स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ सिद्धिमाप्नोति विपुलामापद-
ञ्चैव नाप्नुयात् ॥ १९ ॥ यस्तु शूद्रैः समश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येक-
भोजने । अशौचं विधिवत्तस्य शौचमात्रं विधीयते ॥ २० ॥ यस्तु
वैश्यैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने । स वै त्रिरात्रं भिक्षित्वा
मुच्यते तेन कर्म्मणा ॥ २१ ॥ क्षत्रियैः सह योऽश्नीयाद्ब्राह्मणो-
ऽप्येकभोजने । आप्लुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥ २२ ॥
शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् । क्षत्रियस्य श्रियं
हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्च्चसम् ॥ २३ ॥ प्रायश्चित्तञ्च शान्तिञ्च जुहु-
यात्तेन मुच्यते । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमघमर्षणम् ॥२४॥
अथोच्छिष्टमथान्योऽन्यं सम्प्राशेन्नात्र संशयः । रोचनाविरजा-
रात्रिर्मङ्गलालम्भनानि च ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मे प्राय-
श्चित्तकथने षट्त्रिंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानेन वर्त्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
तदेतन्मे मनो दुःखं व्यपोह त्वं पितामह । किञ्चित् पृथिव्या-
मेतन्मे भवान् शंसितुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। शृणु यैर्धर्म्मनिरतैस्तपसा भावितात्मभिः। लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २ ॥ सत्कृतश्च तथा-त्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम्। उपादिश्य ततो राजन् गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३ ॥ शिविरौशीनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य च। ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ४ ॥ प्रतर्द्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम्। ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ५ ॥ रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वशिष्ठाय महात्मने। अर्घ्यं प्रदाय विधिवल्लेभे लोकाननुत्तमान् ॥ ६ ॥ दिव्यं शतशला-कञ्च यज्ञार्थं काञ्चनं शुभम्। छत्रं देवावृधो दत्त्वा ब्राह्मणाया-स्थितो दिवम् ॥ ७ ॥ भगवानम्बरीषश्च ब्राह्मणायामितौजसे। प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ॥ ८ ॥ सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानञ्च जनमेजयः। ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोका-ननुत्तमान् ॥ ९ ॥ वृषादर्भिश्च राजर्षीरत्नानि विविधानि च। रम्यांश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः ॥ १० ॥ निमीराष्ट्रञ्च वैदर्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने। अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशु-बान्धवः ॥ ११ ॥ जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्त्वा महायशाः। रामोऽक्षयांस्तथा लोकान् जगाम मनसोऽधिकान् ॥ १२ ॥ अव-र्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराट्। वशिष्ठो जीवयामास येन यातोऽक्षयां गतिम् ॥ १३ ॥ रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञेषु वै वसु। स गतो ह्यक्षयाँल्लोकान् यस्य लोके महद्यशः ॥ १४ ॥ कक्षसेनश्च राजर्षिर्वशिष्ठाय महात्मने। न्यासं यथावत् संन्यस्य जगाम सुमहायशाः ॥ १५ ॥ करन्धमस्य पौत्रस्तु मरुत्तोऽविक्षितः सुतः। कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः ॥ १६ ॥ ब्रह्म-दत्तस्य पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृताम्वरः। निधिं शङ्खमनुज्ञाय जगाम परमां गतिम् ॥ १७ ॥ राजा मित्रसहश्चैव वशिष्ठाय महात्मने। मदयन्तीं प्रियां भार्य्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ॥ १८ ॥

मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने । दण्डमुद्धृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् ॥ १९ ॥ सहस्रचित्तो राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः । ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २० ॥ सर्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् । मौद्गल्याय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ २१ ॥ भक्ष्यभोज्यस्य च कृतान् राशयः पर्वतोपमान् । शाण्डिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्दिवमास्थितः ॥ २२ ॥ नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्युतिः । दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २३ ॥ मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४ ॥ लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः । ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ॥ २५ ॥ कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु हंसीं नाम यशस्विनीम् । गतोऽक्षयानतो लोकान् राजर्षिश्च भगीरथः ॥ २६ ॥ दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा भगीरथः । सवत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥ एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह । युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ २८ ॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्त्तिर्यावत् स्थास्यति मेदिनी । गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्ज्जिताः ॥ २९ ॥ शिष्टानां चरितं ह्येतत् कीर्त्तितं मे युधिष्ठिर । दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमास्थिताः ॥ ३० ॥ दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवाणां धुरन्धर । दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥ ३१ ॥ यत्र ते नृपशार्दूल सन्देहो वै भविष्यति । श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि सन्ध्या हि समुपास्थिता ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे दानफलकथने सप्तत्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम । दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ॥ १ ॥ इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान् धर्मभृताम्वर । दानं कतिविधं देयं किन्तस्य च फलं लभेत् ॥ २ ॥ कथं केभ्यश्च धर्मञ्च दानं दातव्यमिष्यते । कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ । यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४ ॥ धर्मादर्थात् भयात् कामात् कारुण्यादिति भारत । दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोध तत् ॥ ५ ॥ इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् । इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ॥ ६ ॥ ददाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा । इत्यर्थिभ्यो निशम्यैवं सर्वं दातव्यमर्थिने ॥ ७ ॥ नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्य्याद्विमानितः । इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढाय पण्डितः ॥ ८ ॥ प्रियो मेऽयं प्रियास्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् । वयस्यायैवमक्लिष्टं दानं दद्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥ दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति । इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ १० ॥ इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्त्तिविवर्द्धनम् । यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रवरे कुले ॥ १ ॥ त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् । आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिन्दम ॥ २ ॥ अयञ्च कालः सम्प्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः ।